

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи
Кафедра педагогіки та соціальної роботи

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОФІЛАКТИКИ
НАСИЛЬСТВА В ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконала:

Підвисоцька Іванна Іванівна
студентка VI курсу, 601 групи
спеціальності 231 «Соціальна робота»

Керівник:

к. пед. наук., доц. Равлюк Тетяна Анатоліївна

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 4

від «16» листопада 2022 р.

завідувач кафедри _____ проф. Тимчук Л.І.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОФІЛАКТИКИ НАСИЛЬСТВА У ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ	6
1.1 Основні підходи до визначення поняття «насильство».....	6
1.2 Профілактика насильства у шкільному середовищі: суть, види, нормативно-правові основи	18
1.3 Дослідження рівня проінформованості школярів щодо явища насильства	36
ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ	45
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКИ ПРОФІЛАКТИКИ ТА ВИЯВЛЕННЯ НАСИЛЬСТВА У ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ	47
2.1 Характеристика соціальних проєктів, спрямованих на профілактику насильства	47
2.2 Аналіз програм соціально-педагогічної профілактики насильства в шкільному середовищі	54
2.3 Питання запобігання насильства в змісті професійної підготовки майбутніх соціальних працівників	60
ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ	71
ВИСНОВКИ	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74
ДОДАТКИ	84

ВСТУП

Соціально-економічний розвиток сучасного суспільства, певна відмова від моральних цінностей сприяють розвитку індивідуалізму, появи насилля у відношенні до інших, в освітньому середовищі зокрема. Серед сучасних дітей поширені різні форми деструктивної поведінки, оскільки школа не залишається осторонь реалій життя. Виходячи з вищесказаного, першочерговим завданням психолого-педагогічної науки, соціальної роботи є пошук ефективних методів профілактики насильства з метою запобігання його впливу на освітнє середовище НУШ.

Проблема насильства в освітньому середовищі, її превенція стала предметом дослідження багатьох зарубіжних та вітчизняних теоретиків і практиків.

Так, значний внесок у теорію подолання булінгу зробили такі зарубіжні науковці як Д. Ольвеус, Д. Лейн, Е. Роланд, Е. Міллер, Д. Таттум, Д. Томпсон. В Україні феномен шкільного булінгу висвітлювали такі вчені як Є. Волков, С. Кривцова, А. Орлов, А. Малішевська, В. Хмелько, М. Алексеєнко, О. Бовть, О. Дроздова, Е. Дубровська, М. Іванчук, З. Карпенко, С. Максименко, Т. Титаренко, Н. Чепелева, Т. Яценко та ін. Психовікові особливості школярів вивчали В. Гончаров, Д. Ельконін, А. Краківський та ін. Терміни «профілактика», «соціальна профілактика» аналізували А. Капська, О. Безпалько, Л. Тюття, І. Іванова, М. Шахрай та ін.

Здійснений аналіз наукової літератури виявив, що комплексний характер з попередження шкільного насильства заснований на використанні психологічних методів і методик у практичній роботі (Ш. Бюлер, Р. Мей, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл).

Питання професійної підготовки майбутніх соціальних працівників досліджували такі вітчизняні вчені як: В. Баранюк, С. Когут, А. Кулікова, Г. Лещук, Ю. Рябова, О. Канюк, Л. Романовська, А. Капська, І. Зверева, М. Галагузова, О. Мудрик, В. Бочарова. Професійне становлення і професійна

компетентність фахівців соціальної сфери знайшли своє відображення в працях Т. Веретенко, С. Архипової, О. Безпалько та ін. Серед зарубіжних дослідників зазначеної проблеми можна визначити К. Кендал, В. Рао, М. Сатка, Х. Браунс, Д. Крамер, Ф. Сейбл, М. Доуел, С. Шардлоу, У. Лоренц.

З огляду на актуальність і соціальну значущість зазначеної проблеми нами була обрана **тема кваліфікаційної роботи** «Теоретичні і практичні аспекти профілактики насильства в шкільному середовищі».

Об'єкт дослідження: насильство як соціальна проблема.

Предмет дослідження: профілактика насильства у шкільному середовищі.

Мета дослідження: проаналізувати теоретичні і практичні аспекти профілактики шкільного насильства в закладі загальної середньої освіти.

Завдання:

- 1) узагальнити основні підходи до визначення поняття «насильство»;
- 2) визначити суть, види, нормативно-правові основи профілактики насильства у закладах загальної середньої освіти;
- 3) проаналізувати програму соціально-педагогічної профілактики насильства в шкільному середовищі;
- 4) висвітлити місце запобігання насильства в змісті професійної підготовки майбутніх соціальних працівників.

Методи дослідження: *теоретичні:* вивчення й аналіз науково-методичної літератури для обґрунтування основних теоретичних питань дослідження, аналіз нормативних документів, порівняння; *емпіричні:* педагогічне спостереження, анкетування з метою визначення рівня проінформованості школярів щодо явища насильства.

Джерелами емпіричного матеріалу є нормативні та законодавчі акти України, наукові розробки дослідників, періодичні видання, науково-дослідні розробки закладів вищої освіти, інструктивні матеріали тощо.

База дослідження: Томашівська гімназія Новодунаєвецької селищної ради Хмельницької області.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що в кваліфікаційній

роботі сформульовано й обґрунтовано висновки та пропозиції, які можуть бути використані в подальших теоретичних дослідженнях щодо готовності майбутніх соціальних працівників до профілактики насильства.

Апробація результатів дослідження: участь в студентській науковій конференції Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича з публікацією тез та доповіддю на тему «Готовність майбутніх соціальних працівників до профілактики насильства у шкільному середовищі» (Чернівці, квітень 2022), участь в Дев'ятнадцятій міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні дослідження в соціальній сфері» з публікацією тез на тему «Насильство у шкільному середовищі: сутність, характеристики, профілактика» (Одеса, листопад 2022).

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів (по три підрозділи до кожного), висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел, який налічує 75 найменувань та 6 додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ПРОФІЛАКТИКИ НАСИЛЬСТВА У ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

1.1 Основні підходи до визначення поняття «насильство»

Проблема насильства, тривалої агресивної поведінки та поводження в міжособистісних стосунках школярів, вчинених самими дітьми один до одного, останнім часом надзвичайно гостро постає в шкільному середовищі.

Насильство, на відміну від жорстокого поводження, — це будь-яке навмисне (заздалегідь сплановане) застосування сили однією особою\групою людей проти іншої\інших (часто беззахисних) для встановлення влади та контролю.

Ю. В. Лисюк визначає термін «насильство» як «соціальне явище, умисне діяння, вчинене соціальною групою чи особою, що безпосередньо пов'язане із заподіянням або загрозою заподіяння фізичної, психологічної, майнової шкоди іншій особі» [8]. Ми згодні з автором щодо підходу до насильства як соціального явища. Проте вважаємо, що Всесвітня організація охорони здоров'я представляє це поняття набагато ширше. Згідно з ВООЗ, «насильство — це умисне застосування фізичної сили чи влади, фактично або у формі погрози, спрямоване проти себе, іншої особи, групи осіб чи спільноти, що спричиняє (або з високою ймовірністю) тілесне ушкодження, смерть, психологічні травми, порушення розвитку або різного роду пошкодження» [7]. Таким чином, Всесвітня організація охорони здоров'я, дійсно, дає нам більш точне і повне визначення терміну «насильство». При цьому виокремлюючи такі види насильства: фізичне, психологічне, вербальне, економічне, сексуальне та кібербулінг. Залежно від конкретної ситуації різні види насильства можуть доповнювати один одного.

Психологічне насильство – насильство, пов'язане з впливом на психіку, яке завдає дитині психологічної травми через словесні образи чи погрози, цькування, залякування, що свідомо викликає емоційну невпевненість потерпілого [11]. Важливо також зазначити, що психологічне насильство характеризується

циклічністью: спочатку насильство, потім примирення, потім заспокоєння, потім зростання напруги і знову насильство. З кожним разом цей цикл може скорочуватися за тривалістю, а насильство може ставати все більш інтенсивним і жорстоким.

Проблема непорозуміння між учнями в школах та інших закладах освіти існувала завжди. Систематичні суперечки притаманні шкільному середовищу, оскільки останнє за своєю природою є суспільством, у якому завжди існує конфлікт щодо розподілу суспільного продукту. У цьому випадку таким продуктом буде авторитет і увага однолітків, які є необхідними атрибутами при формуванні свого іміджу для кожного члена суспільства. Однак останнім часом прояв суперечок і непорозуміння серед школярів набув масштабного та надмірного характеру. Згідно зі звітом, представленим ЮНІСЕФ 6 вересня 2018 р., кожен другий учень у віці від 13 до 15 років (а це приблизно 150 мільйонів дітей у світі) зазнав насильства з боку однолітків у школах чи поблизу них. Тобто, з одного боку, йдеться про те, що шкільна освіта є необхідною ланкою побудови громадянського суспільства, одним із фундаментальних пластів формування особистості дитини, а з іншого – школа не є абсолютно безпечним місцем для школярів. Це ознає, що булінг став звичним явищем у шкільному середовищі [11].

За своєю суттю зазначене явище спрямоване на порушення комплексу конституційних прав людини: на життя (ст. 27), повагу до людської гідності (ст. 28), особисте і сімейне життя (ст. 32), свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34), власність (ст. 41), освіту (ст. 53) тощо. Це дає підстави стверджувати, що булінг є конституційно-правовим злочином, оскільки посягає на найвищу соціальну цінність у державі – людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку.

Як будь-який конституційно-правовий делікт (суспільно небезпечне, протиправне, винне діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на конституційний лад та його інститути), булінг має такі складові правопорушень: об'єкт, суб'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона. Об'єкт – конституційні права особи,

суб'єкт – учасники освітнього процесу (учень, учитель, адміністрація школи), об'єктивна сторона – діяння та його наслідки у вигляді заподіяння шкоди психічному чи фізичному здоров'ю дитини, суб'єктивна - запобігання проявам насильства [11].

Перші комплексні дослідження прояву систематичної тривалої агресії серед учнів були проведені норвезькими вченими в 1970-х роках. Вони й дали назву цьому явищу «булінг», що походить від англійського «to bully» залякувати, переслідувати [4].

Одним із перших проблему булінгу вивчав норвезький психолог Д. Ольвеус, який визначив це явище в шкільному колективі як «ситуацію, в якій учень неодноразово, протягом тривалого часу, стає об'єктом негативних дій і нападок з боку одного учня або кількох учнів» [8]. Саме після публікування праці «Aggression in schools» світова спільнота звернула увагу на те, що ця проблема дійсно існує. Науковець вважав, що булінг має колективний характер, а в його основі лежать соціальні зв'язки. Згодом загальноприйнятим стало визначення булінгу, яке запропонував Д. Ольвеус. Вже тоді вчений зазначав, що характерною рисою булінгу є «нерівність соціальної влади чи фізичної сили» [8].

Не так давно вітчизняне законодавство врегулювало поняття булінгу. Булінг – це «дії учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі з використанням засобів електронного зв'язку, вчинені щодо малолітнього чи неповнолітнього або такою особою щодо інших учасників виховного процесу, внаслідок якого могла бути заподіяна шкода психічному чи фізичному здоров'ю потерпілого» [12].

Міністерство юстиції України розробило та представило інфографіку про відмінності булінгу від небулінгу. Однією з відмінних рис булінгу є нерівність сторін. Тобто нападник завжди фізично або психологічно домінує над своєю жертвою. Фізично він може бути, наприклад, більшим на зріст, вагу, сильнішим тощо, а психологічно більш стійко ставиться до образ на свою адресу, більш образливо, зневажливо ставиться до зауважень, тобто має вищий рівень соціо-

психологічної адаптованості. Нерівність сил злочинця і потерпілого може полягати як у стані здоров'я, так і в чисельній перевазі булерів.

При розгляді конкретної справи та винесенні по ній рішення обов'язковою складовою є встановлення всіх ознак булінгу. Проаналізувавши судову практику, бачимо, що в кожному рішенні зазначаються всі вказані ознаки такого діяння з посиланням на фактичні обставини справи. Усі ці факти підлягають доведенню. За відсутності хоча б однієї з ознак ставиться під сумнів наявність факту булінгу як злочину взагалі. У 2021 році ювенальними поліцейськими складено 344 протоколи за статтею 1734 КУпАП, 10% з яких направлено на доопрацювання або скасовано судами. Станом на вересень 2021 року подано 197 судових рішень, з яких у 93 випадках на самого булера або його батьків накладено штраф у розмірі від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3].

Статтею 1 Закону України «Про освіту» зазначено, що характерними ознаками булінгу (домагань) є:

- систематична (повторювана) дія;
- наявність сторін: правопорушника (хулігана), потерпілого (жертви булінгу), спостерігачів (за наявності);
- дії чи бездіяльність правопорушника, що призводять до заподіяння психічної та\або фізичної шкоди, приниження, страху, тривоги, підпорядкування потерпілого інтересам правопорушника та\або спричиняють соціальну ізоляцію потерпілого» [22].

По суті, шкільний булінг – це специфічна форма агресивної поведінки, при якій сильніший (авторитетний) учень систематично переслідує іншого (слабкого, стороннього). Ситуація не обмежується ролями «агресора» і «жертви», вона залучає інших однокласників, роблячи їх активними або пасивними учасниками цих відносин. Такі стосунки називаються шкільним булінгом, поширення якого в останні роки визнано в освітній практиці і є соціальною проблемою. Захист дітей від насильства та попередження злочинів щодо них є надзвичайно

важливим, соціально значущим і актуальним завданням, вирішення якого є міждисциплінарним.

Шкільне середовище - це те, що відбувається в школі, як тут налагоджена взаємодія між учасниками освітнього процесу. Поняття «шкільне середовище» досліджували такі вчені як А. Куракін, Л. Новікова та ін. У психологічному сенсі вплив середовища на розвиток особистості аналізували Л. Виготський, Д. Ельконін, В. Давидов, С. Шацький та ін. Дослідник С. Шацький поділив шкільне середовище на внутрішнє і зовнішнє. На його думку, до внутрішнього середовища входять педагогічні умови школи, які формують ідейно-моральне виховання учнів, систему виховної роботи, засоби педагогічного спілкування тощо. Зовнішнє середовище передбачає співпрацю вчителів з родиною учня, участь громадськості та неформальну взаємодію поза школою. Безперечно, лише комфортне шкільне середовище може позитивно вплинути на оволодіння учнем соціокультурним досвідом людства, формування та розвиток системи компетентностей, необхідних для життя в суспільстві, самореалізації та самоствердження [17].

Проблема булінгу в школах дуже поширена, але з різних причин її ігнорують, випадки булінгу приховують і цієї теми уникають. З одного боку, педагогічний колектив, турбуючись про власну репутацію та репутацію школи, ігнорує це, а з іншого батьки, які або вважають ситуацію з булінгом «хорошою» школою життя, або, переживаючи за власних дітей, переводять їх до іншої школи. За таких умов проблему вирішити неможливо. Навпаки, він стане як і поширенішим, так і жорстокішим. Крім того, проблемою булінгу є стан духовної культури та моралі учнів, нехтування правовими нормами. Булінг є загрозою для ефективного соціального розвитку всіх учасників цього процесу. У цьому ми бачимо соціально-педагогічну проблему. Соціально-педагогічний підхід дає змогу об'єднати зусилля як внутрішнього, так і зовнішнього шкільного середовища для запобігання цій проблемі. Для запобігання булінгу в шкільному середовищі необхідно створити сприятливий мікроклімат у класі.

Саме у шкільному віці, зокрема підлітковому, найчастіше спостерігається активність (не завжди позитивна) у соціумі, що досліджували В. Гончаров, Д. Ельконін, А. Краківський та ін. Зокрема, вчений А. Краківський виділяє такі вікові особливості школярів: 1) потреба в доброму ставленні в класі та в сім'ї; 2) підвищена стомлюваність; 3) бажання побути на самоті, як у класі, так і в невеликому колективі; 4) підвищений інтерес до питання «балансу сил» на уроці; 5) відсутність повноважень за віком; 6) негативне ставлення до необґрунтованих заборон; 7) інтерес до помилок учителів; 8) недостатня адаптація до невдач; 9) недостатня адаптація до ситуації «гірше»; 10) виражена емоційність та інші [19].

Крім того, психологи відзначають, що підліткам властиве бажання бути незалежними від дорослих. Вони менш сприйнятливі до зовнішнього психологічного впливу з боку батьків, вчителів та інших дорослих. Така незалежність відносна і не може мати нічого спільного з поведінкою дорослих. Також підліткам властива підвищена увага до себе, свого зовнішнього вигляду, самопізнання, самовиховання. У шкільному віці учні переживають процес формування рис характеру і форм міжособистісної взаємодії, зміни ходу і характеру взаємин з іншими людьми і ставлення до себе. Ми бачимо, що в цьому віці діти намагаються зайняти певне місце в системі ділових і особистих відносин класу, формується досить стабільний статус кожного учня в цій системі, а частіше закріплюється негативний статус. Усвідомлення цього впливає на емоційний стан підлітка і може викликати різні відхилення в його навчанні та поведінці, а також змінює характер самооцінки. Тепер це менше залежить від результатів навчання, а більше від особливостей міжособистісного спілкування. Для цього віку характерна тенденція до зростання негативної самооцінки, порушується баланс між позитивною та негативною самооцінкою учнів, виникає криза самооцінки. Загострення критичного ставлення до себе породжує потребу в загальній позитивній оцінці своєї особистості іншими людьми [15].

Характерною рисою школярів-підлітків є прагнення до авторитету серед однолітків і до фізичного самовдосконалення. Вони прагнуть бути прикладом

для старших дітей і дорослих. У цьому віці учні переходять від ігрових до реальних соціальних ролей: ролі лідера, ролі експерта, ролі дорослого.

У шкільному віці різко посилюється функція критичного мислення, що зумовлює бажання самостійно судити про щось і діяти за власними судженнями, не прислухаючись до думки дорослих. Але в той же час у цьому віці дітям ще не вистачає чуйності та милосердя, що багато в чому визначає типову підліткову жорстокість і схильність до самоосуду [23].

Також у цьому віці підліткам властива самореалізація, саморозкриття, самопізнання. Але самореалізація, на жаль, за рахунок іншого. Учні вважають, що бути агресивним часто означає бути сильним. Прояви насильства розглядаються як утвердження своєї сили, як відданість групі чи ідеї. Такі прояви насильства переростають у знущання.

Якщо розглядати булінг як специфічну форму комунікативної взаємодії, то можна відзначити, що комунікативні навички у школярів мають свої психологічні особливості. Позитивним моментом є орієнтація на встановлення нових контактів, надання переваги інтимно-особистісному спілкуванню, збагачення діалогічного та монологічного мовлення, розвиток навичок гендерно-орієнтованого спілкування. Негативними ознаками є недорозвинений рівень навичок слухання, високий рівень конформізму, егоцентрична спрямованість, соціальна тривожність у спілкуванні. Діти часто можуть використовувати ненормативну лексику, спрямовану на емоційний, а не раціональний тип взаємодії [25].

Булінг – це агресія, приниження і тривалий процес.

Існує чотири механізми, які можуть сприяти поширенню шкільного булінгу [18]: 1) процес булінгу передбачає соціальне наслідування, тобто спостереження за проявами агресивних дій одного учня по відношенню до іншого спонукає інших дітей до участі в таких вчинках, особливо якщо хуліган «вдало» завоює жертву; 2) послаблення заборон щодо агресивних тенденцій, тобто коли дитина бачить, що хулігана винагороджують за агресивну поведінку, це зменшує власні заборони на участь в агресивних нападах; 3) зменшення вини

та відповідальності, коли до залякування залучено декілька дітей;
4) повторюваність нападів, тобто в результаті неодноразових актів знущань над одним учнем іншими учнями його починають вважати таким, хто заслуговує на таке ставлення [19].

Виділяють такі причини булінгу: боротьба за лідерство, агресія, заздрість, зіткнення різних поглядів, цінностей, невміння бути толерантними.

Норвезький учений Д. Ольвеус першим дослідив причини шкільного булінгу:

- бажання бути лідером у класі;
- наявність різних цінностей, поглядів, субкультур і невміння ставитися до них з повагою;
- агресія та віктимність;
- заздрість;
- відсутність предметного дозвілля тощо [33].

Причини та наслідки булінгу досліджували також такі вітчизняні вчені як: Ю. Савельєв, Т. Салата, І. Сидорук, А. Король, Є. Воронцов.

Дослідник І. Сидорук зазначав, що «булінг переважно латентний для інших, але діти, які зазнали булінгу, отримують психологічну травму різного ступеня тяжкості, що призводить до тяжких наслідків, аж до суїциду (булициду)» [56].

На підставі статті 173 Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо боротьби з булінгом (домаганням)» можна стверджувати, що «булінг (домагання) тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на термін від двадцяти до сорока годин» [51].

Уточнення визначення словосполучення «використання влади» розширює традиційне розуміння сутності акту насильства, у тому числі дій, джерелом яких є влада над людиною, тобто погрози та залякування. «Використання влади» означає, крім того, відсутність турботи, недопомоги чи нехтування, які також вважаються актами насильства. Таким чином, під виразом «використання

фізичної сили чи влади» варто розуміти, серед іншого, відсутність догляду, будь-яку форму негативного поводження (фізичне, сексуальне чи психологічне), а також вбивство та будь-який замах на власне чи чуже життя чи здоров'я [51].

Насильство та жорстоке поводження можуть мати різні форми, але всі вони завдають шкоди здоров'ю, розвитку та соціалізації дитини.

Сучасність характеризується постійною трансформацією та реформуванням системи освіти. Діти, особливо старшокласники, живуть у постійному стресі та напрузі. Завдяки цій умові ризик булінгу зростає в рази. Це середовище, яке має здатність щодня змінюватися, не дає молоді повноцінно розвиватися. Тому допомога дорослих потрібна молоді, особливо в тих випадках, коли дитина опиняється у складній ситуації в соціальному колективі.

Причин для булінгу може бути багато, тому що різні шкільні групи «живуть» різним життям і мають різні пріоритети для себе. Однак, незважаючи на це, можна виділити найпоширеніші з них:

- лідерство в колективі та боротьба за нього;
- зустріч різних субкультур в одній команді;
- зіткнення різних цінностей і поглядів;
- віктимність і агресія;
- хтось із учнівського колективу має фізичні вади;
- наявність у дитини психічних вад;
- заздрість тощо [8].

Усі зазначені причини булінгу визначають його загальну соціальну структуру, яка складається з трьох елементів: кривдника (хулігана), жертви та спостерігача. Розвитку ролі агресора сприяє прагнення бути в центрі уваги і лідирувати на уроці. Слабкість і невміння дати відсіч сприяють розвитку ролі «жертви». Страх і байдужість сприяють розвитку ролі спостерігача. Наприклад, страх стати жертвою, якщо він на боці жертви або ще гірша позиція: «Я не буду втручатися, мене це не стосується», все це найкраще характеризує спостерігача.

Дослідник В. Гончаров зазначав, що «злочинець (агресор) — це особа, яка вчиняє насильство» [13]. В. Гончаров виділяє три основні типи проявів дитячої агресії та жорстокості. Перший — імпульсивно-демонстративний тип. Головна мета такої дитини показати себе в будь-який спосіб, яким він зможе привернути до себе увагу. Учні ігнорують норми і правила поведінки, але їх ворожі дії імпульсивні і швидко змінюються товариськими. Такі діти мають досить низький статус у групі однолітків. Їхню гостру потребу в увазі та визнанні неможливо реалізувати через традиційні форми спілкування, оскільки вони використовують агресивні дії як засіб самоствердження та самовираження.

Другий — нормативно-інструментальний тип. До них належать діти, які використовують агресію як норму поведінки у спілкуванні з однолітками. Насильницькі дії є засобом досягнення мети. Крім того, вони завжди хочуть мати керівні посади, завойовуючи і пригнічуючи інших. Як правило, їхня фізична агресія не відрізняється особливою вираженістю. У конфліктних ситуаціях вони ігнорують почуття і образи однолітків, орієнтуючись на свої бажання.

Наступний тип — цілеспрямовано ворожий. До цієї групи належать школярі, для яких метою агресивних дій є насильство та заподіяння шкоди іншим. Їм подобається завдавати болю та принижувати інших. Для цих дітей вони застосовують брутальну фізичну силу, що є особливо жорстоко. Характерна риса — мстивість і злоба. Діти з вираженою ворожою деструктивністю зазвичай мають низький інтелект або психічно хворі. Акти вандалізму та жорстокого поводження серед школярів зазвичай здійснюються групою. Асоціальні дії, вчинені разом, посилюють почуття групової солідарності, що досягають стану ейфорії в момент дії. А коли все проходить, самі учні не можуть пояснити свої дії [13].

«Жертвами» часто можуть бути фізично недорозвинені учні, які мають хорошу успішність. «Жертвами» зазвичай стають діти з багатодітних і середніх сімей, які не люблять фізичних навантажень, погано займаються спортом і добре навчаються. Натомість «агресори» виховуються в неповних сім'ях, мають середній рівень достатку, фізичний розвиток у них нормальний, займаються

спортом, успішність у школі задовільна. Для спостерігачів типовими емоціями є інтерес, почуття провини, безпорадність.

Норвезький психолог Д. Ольвеус описав таку рольову структуру булінгу:

- 1) учень, який став жертвою булінгу;
- 2) учні, які здійснюють булінг, ініціюють та виконують керівні ролі в процесі булінгу «буллери» або переслідувачі, агресори;
- 3) наслідувачі булерів, які позитивно ставляться до булінгу і беруть у ньому активну участь, але зазвичай не є ініціаторами і не відіграють головної ролі;
- 4) пасивні «хулігани» - учні, які відкрито підтримують булінг, наприклад, сміючись чи привертаючи увагу до ситуації, але не втручаються в неї;
- 5) потенційні «хулігани» - учні, яким подобається процес булінгу, але вони не показують цього;
- 6) «спостерігачі» - учні, які не беруть участі в булінгу та можуть вважати, що це не їхня справа, тобто виявляють байдужість до ситуації;
- 7) «потенційні захисники» негативно ставляться до булінгу і вважають, що повинні допомогти потерпілому, але нічого не роблять;
- 8) «захисники» виявляють негативне ставлення до явища булінгу, захищають жертву або намагаються їй допомогти» [16].

Д. Ольвеус, як і інші вчені, визначає, що схильні до булінгу учні відчують потребу бути лідерами, підпорядковувати інших учнів, переслідуючи власні цілі. Вони імпульсивні, зухвалі і не виявляють співчуття до своїх жертв [7].

Типовий агресор характеризується такими ознаками як:

- агресивність, яка найчастіше проявляється в активній самореалізації, впертості у відстоюванні своїх інтересів, специфічному прагматичному стилі сприйняття, схильності до активного самоствердження проти інтересів інших, конфліктності;
- спонтанність, що характеризується непродуманими висловлюваннями та вчинками;

- низький рівень чутливості та тривожності, що проявляється лише в певній обережності при прийнятті рішень та невідповідності [7].

Для «жертви» характерними є:

- чутливість, що проявляється в чуйності, спрямованості на авторитет більш сильної особистості, конформності, рисах залежності;
- тривожність, невпевненість, схильність до нав'язливих страхів і панічних реакцій;
- жорсткість;
- схильність до педантичності та підозрливості;
- інтроверсія, що передбачає звернення до світу суб'єктивних уявлень і переживань, схильність переходити у світ ілюзій, фантазій та суб'єктивних ідеальних цінностей, стриманість, замкнутість [23].

Спостерігач характеризується такими почуттями як жалість, невпевненість, страх, сором, ненависть і вина.

Що стосується проявів булінгу, то він може бути прямим і непрямим. Пряме знущання має місце, коли жертву б'ють, дражнять, словесно ображають, псують речі, відбирають гроші тощо. Тобто, буллер прямо демонструє своє ставлення до жертви в негативному ключі. Опосередковане, в свою чергу, виражається в бойкоті жертви, поширенні про неї чуток, ухиленні від зустрічей і всіляких маніпуляціях. Результати соціологічних досліджень показують, що випадки прямого булінгу частіше зустрічаються в початковій школі, а пік непрямого булінгу – перехід до старшої школи [9].

Більшість часу діти проводять у школі. Саме в шкільному середовищі діти стикаються з проблемою агресивних стосунків з однолітками, адже в цей час у них формуються риси характеру та налагоджується міжособистісна взаємодія, змінюється хід і характер взаємин з оточуючими та ставлення до себе як до людини, соціального суб'єкта. Тому створення сприятливих умов для соціального розвитку учнів, запобігання в шкільному середовищі агресивної поведінки школярів, у тому числі булінгу, є соціально-педагогічною функцією будь-якого закладу загальної середньої освіти (ЗЗСО).

Важливо, щоб працівники школи та батьки змогли вчасно помітити ознаки булінгу та визначити його причину. Така інформація дозволить їм допомогти дитині та зупинити насильство в шкільному середовищі.

Проблема шкільного булінгу потребує уважного ставлення вітчизняних дослідників, поглиблення знань педагогів, психологів з цього питання та розробки ефективних шляхів виявлення, запобігання та подолання цього деструктивного соціально-психологічного явища.

1.2 Профілактика насильства у шкільному середовищі: сутність, види, нормативно-правові основи

Булінг має серйозні негативні наслідки. Це зниження самооцінки жертви; порушення соціальних зв'язків, ізоляція; низький статус у групі, проблеми в навчанні та поведінці; підвищення рівня розвитку нервово-психічних і поведінкових розладів (депресії, розлади сну та апетиту, можливе формування посттравматичного стресового розладу); тривалий стрес, відчуття безвиході; аутоагресивна поведінка та інші.

Подолати булінг у шкільному середовищі допоможе профілактика. Проблему булінгу та його попередження в шкільному віці досліджували такі зарубіжні дослідники як: Д. Таттун, Д. Олвеус, Д. Томпсон, Р. Лейн. Українськими дослідниками, які досліджували проблему булінгу, є: І. Гайдамашко, А. Капська, І. Романенко та інші.

Дії, спрямовані на розвиток умінь, формування навичок орієнтації в складній системі суспільних відносин, називають соціально-педагогічною профілактикою.

Профілактика в розумінні А. Капської - це «комплекс економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на попередження, обмеження, локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі» [26].

Існують наступні види профілактики:

1) загальна профілактика, в рамках якої проводиться профілактична робота, спрямована на запобігання певним проблемам дитини в доступному для огляду майбутньому або на попередження певних проблем безпосередньо перед їх появою (комплексна підготовка дітей до школи на базі старших груп дитячих садків як профілактика відхилень у поведінці, пов'язаних з кризою семи років, тобто початком навчання); також діяльність генерального плану (інформаційна, пропагандистська тощо), спрямована на боротьбу з причинами девіації, дезадаптації та десоціалізації особистості на загальносоціальному та соціально-психологічному рівнях (загальнодержавний, окремі регіони, соціальні групи);

2) спеціальна профілактика, тобто система заходів, спрямованих на вирішення проблеми (профілактика девіантної поведінки, самогубства школярів тощо), а також заходів, спеціально призначених для усунення конкретних причин і умов, що сприяють порушенню нормальної соціалізації [5].

За словами О. Безпалько, «соціальна профілактика – це напрям соціально-педагогічної діяльності, що передбачає комплекс соціальних, економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на попередження, обмеження, локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі» [7].

Основною метою соціально-педагогічної профілактики є ознайомлення дітей з нормами соціально значущої діяльності та поведінки, формування життєвого досвіду школярів.

Профілактика булінгу має бути пріоритетною роботою соціального педагога в школі. Вона, у свою чергу, поділяється на три рівні: первинну, вторинну та третинну профілактику [19].

На першому рівні метою такої профілактики є створення сприятливих умов, які могли б передбачити ситуації насильства та утисків у шкільному середовищі. З усіма учнями проводиться комунікація та інформаційні кампанії як для учнів, так і для працівників та батьків. На другому рівні необхідно виключити або обмежити можливі конфліктні ситуації між підлітками. На цьому рівні відбуваються більш активні та проблемно-орієнтовані дії фахівця. Важливо

скласти більш детальний план роботи як індивідуального, так і групового та шкільного характеру, виокремити активних діячів цього булінгу та жертву. Третинна профілактика - це комплекс заходів, спрямованих на попередження повторної негативної поведінки в закладі освіти.

Профілактика булінгу в шкільному середовищі — це комплекс заходів, спрямованих на попередження булінгу та інших форм насильства в школі. Дуже важливо, щоб профілактика булінгу в навчальному закладі здійснювалася системно.

До заходів з припинення насильства слід залучати працівників правоохоронних органів, органів опіки та піклування, представників соціально-педагогічної спільноти, медико-психологічних служб. Однак, найчастіше зусилля щодо створення ефективної системи запобігання та припинення насильства щодо дітей, надання допомоги жертвам насильства ускладнюються такими факторами, зокрема: відомча обмеженість та міжвідомча роз'єднаність, суб'єктивність у виборі НУО для співпраці, відсутність єдиної методологічної та міжвідомчої роз'єднаності, системні підходи в організації профілактичної роботи; ігнорування превентивної спрямованості в роботі з дітьми та сім'єю; відсутність законодавства та застосування правової практики щодо захисту та реабілітації потерпілих, що посилюється юридичною безграмотністю та недовірою населення до правоохоронних органів, низьким матеріальним забезпеченням, що не дає змоги звернутися за кваліфікованою юридичною допомогою; відсутність у педагогічних, поліцейських, соціальних та медичних працівників навичок спілкування з потерпілим, що призводить до приховування чи замовчування насильства, особливо за відсутності особистої зацікавленості дорослого у покаранні винного та реабілітації жертв домашнього насильства; відсутність ефективної та добре організованої системи реабілітації [6].

Робота з профілактики підліткового булінгу має свої особливості. На початку групові форми роботи небажані. Основний акцент необхідно робити на індивідуальному спілкуванні з підлітком. Також потрібно почати працювати з родиною. Після діагностики сімейних стосунків і ступеня їх дисгармонії слід

проводити як індивідуальну, так і групову профілактичну роботу [4]. Далі для профілактичної роботи з основними учасниками процесу фахівцям рекомендується проводити регулярну групову та індивідуальну роботу, спрямовану на попередження цього явища.

Профілактика булінгу в закладах освіти реалізується на таких рівнях: індивідуальному, груповому, загальному та соціальному. Виходячи з особистісно-психологічних особливостей школярів, на нашу думку, профілактичну роботу мають проводити школа, сім'я, правоохоронні та соціальні служби. Провідна роль належить школі. Психолого-педагогічна служба школи разом з адміністрацією та вчителями проводить багато заходів щодо запобігання булінгу в школі. Це можуть бути бесіди, тренінги, акції, зустрічі з представниками правоохоронних і соціальних служб та інші.

Педагогічний супровід стає процесом спільного визначення з дитиною власних інтересів, цілей, можливостей шляхом подолання перешкод (проблем), які заважають їй зберегти людську гідність та самостійно досягти бажаних результатів у навчанні, самоосвіті, спілкуванні, способі життя. Адекватність використання педагогічного супроводу в умовах булінгу обґрунтовується своєрідністю процесів, які сприяють виникненню цього явища в шкільному віці.

З тими учнями, які безпосередньо стикалися з булінгом, необхідно працювати індивідуально. У ході такої роботи варто пам'ятати, що ініціатори булінгу не є злочинцями, оскільки такі діти не завжди усвідомлюють власні дії. Важливо пам'ятати, що заняття з учнями мають бути урізноманітненими. Під час індивідуальної роботи можливі такі форми, як: діагностика, бесіда, консультування чи терапія.

Серед соціальних закладів, які своєю соціальною відповідальністю зобов'язані організовувати та проводити профілактичну роботу, основними є заклади загальної середньої освіти. Особливо важливим є зовнішнє та внутрішнє середовище, яке має значну профілактичну роль, оскільки організовується та реалізується кваліфікованим спеціалістом педагогом, який працює у школі. Тому, як бачимо, майбутній соціальний працівник у своїй роботі має бути

спрямований не лише на роботу з підлітками, а й на підготовку вчителів до зустрічі з булінгом у шкільному середовищі та роботу з батьками, які можуть не знати, як діяти, коли їхня дитина зіткнулася з такою ситуацією.

Необхідно правильно побудувати роботу з усіма сторонами, які постраждали від булінгу. Робота має бути не тільки скоординована, а й побудована таким чином, щоб інформація, яку надає соціальний працівник, була доступна кожній із сторін. Вони повинні усвідомлювати всі можливі ризики та наслідки, які їх можуть чекати. Під час роботи майбутній соціальний працівник може зіткнутися з недовірою та протестами. Адже робота, яка проводиться, досить складна і тривала. Також необхідно надати інформацію про дитячу гарячу лінію та Координаційний центр правової допомоги. Інформувати батьків про порядок подання заяв про булінг, а педагогів про порядок розгляду таких випадків.

У процесі боротьби з булінгом важливо враховувати такий фактор, як вік. Таким чином буде проводитися більш складна та цілеспрямована робота. Адже, наприклад, для дітей молодшого шкільного віку батьки будуть більш авторитетними, водночас у школярів буде своє середовище, в якому вони перебувають більшу частину часу. Ще одним важливим моментом у боротьбі з булінгом є переконання школярів у тому, що демонстративний характер їхньої поведінки необхідно усунути. Адже хуліган виконує свої дії більшою мірою для того, щоб отримувати заохочення та підтримку від своїх прихильників. З цього можна зробити висновок, що якщо ви втратите схвалення оточення, то підліток втратить мотивацію до булінгу як такого. Тому саме профілактика булінгу має бути центральною в роботі майбутніх соціальних працівників. Профілактика булінгу складається з трьох рівнів: первинної, вторинної та третинної профілактики [20, с. 98].

Важливою складовою, яка впливає на появу булінгу в шкільному колективі, є емоційний настрій класу та самопочуття кожного учня. Через це варто якомога частіше перевіряти мікроклімат підліткової групи, оскільки під час гормональних стрибків емоційний стан учнів може бути нестабільним. Учні з

невпевненістю в собі або страхом дорослішання можуть виявляти агресію серед однокласників, друзів, вчителів чи батьків, тому соціальне середовище має бути безпечним і стабільним.

Сферами, де може проявлятися булінг, є:

- сім'я;
- особистісна сфера;
- соціальна сфера;
- впливи навколишнього середовища [12].

Це потрібно враховувати в шкільному середовищі, оскільки здійснюється значний вплив на свідомість підлітка і провокується певна поведінку в класі. Серед сімейних причин можна виділити певні фактори, характерні для цієї групи. Серед них:

- відсутність близьких родинних стосунків, відсутність уваги батьків до дитини, труднощі у спілкуванні з рідними;
- гіперконтроль, або, навпаки, відсутність контролю батьків за дитиною;
- «далекозорість», внаслідок якої дитина не вміє поводитися в різних соціальних середовищах, важко вступати в контакт з однолітками;
- знуцання з боку батьків або тиск на дитину; через таку поведінку діти уособлюють зовнішній світ з джерелом загрози для їх особистості;
- насильство вдома, через копіювання поведінки дорослих, підліток сам стає ініціатором булінгу в шкільному середовищі;
- неповна сім'я, іноді через недостатнє часу матері (батька) в неповній сім'ї підліток не може знайти своє місце в освітньому середовищі [19].

Особисті причини, у свою чергу, можуть додати невпевненості. Вони можуть виражатися в певних особливостях підлітка у фізичному чи психологічному аспекті розвитку. Серед причин виділяють наступні:

- фізичні вади поганий слух, зір, порушення опорнорухового апарату, недостатня фізична підготовка та ін.;
- особливості поведінки імпульсивність, замкнутість, тривожність та ін.;

- зовнішні ознаки надмірна повнота (худість), деформований прикус, руде волосся та ін .;
- деякі захворювання заїкання, дислексія та ін .;
- погано розвинені гігієнічні навички;
- труднощі в навчанні або, навпаки, високий інтелект;
- недостатньо розвинені соціальні навички [28].

Соціальні фактори характеризуються великим впливом інформаційних технологій, таких як Інтернет, ЗМІ, ігри тощо; стереотипи, культурні та гендерні норми, економічна чи соціальна нерівність. Гендерні стереотипи, які вважають хлопчиків більш впливовими, ніж дівчат, часто є причинами булінгу. Відповідно, молоді чоловіки частіше є агресорами. Також така поведінка хлопчиків частіше сприймається як доцільна, до такого висновку дійшов Дж. Солсбері у своєму дослідженні [17].

На підлітка чи не найбільше має вплив оточення, до цього списку входять: навчальні заклади, друзі, знайомі, гуртки, які відвідують учні тощо. Існує кілька факторів, які провокують булінг у навчальному закладі. Серед них:

- спілкування в авторитарному стилі; деякі педагоги можуть показати власний приклад приниження інших під час навчання;
- ігнорування проблеми булінгу в закладі; при цьому існуюча проблема жодним чином не вирішується, а, навпаки, лише погіршується і набуває більшого обсягу;
- відсутність належного контролю за поведінкою учнів з боку працівників навчального закладу;
- близькі романтичні та сексуальні стосунки між учнями можуть призвести до булінгу в майбутньому [33].

Молодіжне середовище досить багатогранне, тому соціальний працівник повинен працювати з урахуванням усіх його аспектів у своїй роботі. Завдяки цій роботі випадки булінгу будуть помічені на ранніх стадіях, а вчинки дітей будуть виправлені. Необхідно вміти правильно і відповідно проводити профілактичну роботу з підлітками та вміло виправляти більш поширені ситуації булінгу.

Важливо також пам'ятати, що в тісному середовищі, наприклад у класі, не може бути школярів, яких так чи інакше не торкнувся інцидент булінгу. Адже це середовище є мікросуспільством, в якому кожен елемент відіграє свою роль і займає належне місце. Щоб вчасно виявити булінг, потрібно знати його основні особливості:

- навмисність: усі дії, викликані булінгом, завжди є навмисними, але учні майже ніколи не усвідомлюють їх наслідків;
- систематичність: важливою ознакою булінгу є те, що всі дії, що вживаються щодо жертви, є систематичними;
- агресія: поведінка з проявами агресії може проявлятися як у фізичній формі, так і через психологічний тиск на жертву;
- булінг характеризується взаємодією суб'єкта з певним зовнішнім середовищем;
- наявність стійкої ієрархічної структури булінгу;
- вразливість обраної жертви та її певна безпорадність у вирішенні цього питання [9].

Беручи до уваги перераховані вище ознаки булінгу, варто зосередитися на необхідності чітко розуміти, що булінг - це не просто бійка чи конфлікт. Це може призвести до непоправних наслідків, від невпевненості в собі та втрати самооцінки жертви, до самогубства на фоні постійного систематичного стресу та страждання від агресії до нього. Кожен підліток заслуговує на повагу як однолітків, так і дорослих. Адже кожен з них сприяє формуванню людини як особистості з неповторними рисами характеру.

Якщо булінг здійснюється групою людей, то ця група поділяється на лідера і послідовників. Послідовники можуть бути як активними (ті, хто бере участь у булінгу), так і пасивними (ті, хто не бере активної участі, але завжди підтримує лідера). Ініціаторами та рушійними силами в таких групах завжди є лідер. У деяких випадках їх дії можуть бути садистськими і відверто агресивними. Часто саме групи хуліганів здійснюють дії на камеру та поширюють їх в онлайн

спільнотах. Таким чином вони самостверджуються серед більшої групи людей, а переслідування перетворюють на більш жорстокі методи приниження.

Жертвою може стати будь яка дитина, але часто ці діти відрізняються від однолітків фізично, успішністю, матеріальним становищем у сім'ї тощо. Такі діти здебільшого не мають довірливих стосунків з батьками і зазнають насильства наодинці. Вони є «легкою мішенню» для хуліганів, оскільки останні впевнені, що не отримають покарання.

Третя фігура в ієрархії хуліганів спостерігачі. Їх також можна розділити на:

- активних - є ті діти, які стають на захист жертв. Такі діти можуть звернутися за допомогою до батьків або працівників школи;
- пасивних - діти не сприймають і не підтримують акти булінгу в мікросередовищі, але ніколи не вживають активних дій щодо захисту жертви;
- байдужих - вони не займають жодної позиції в мікросередовищі і не втручаються в процес булінгу.

Часто спостерігачі можуть зайняти позицію правопорушника. Цю тенденцію у своїх працях описує норвезький психолог Д. Ольвеус. За його словами, така роль обумовлена законами психологічного захисту. Діти, розуміючи, що їхня позиція втрачає силу і їхня допомога не впливає на розвиток ситуації, переходять в образливу позицію, пригнічуючи тим самим свої емоції та співчуття. Саме через цю тенденцію у випадках булінгу завжди повинна втручатися доросла людина, щоб допомогти кожному учаснику.

Не можна сказати, що діти відразу приходять до школи з метою агресії та самоствердження за рахунок інших. Кожна дитина – це особистість, яка розвивається і росте в певному шкільному середовищі. Звісно, це середовище не тільки впливає, а й робить значний внесок у поведінку дитини (підлітка) та її роль у шкільному середовищі. Школярі, які продовжують навчання в таких навчальних закладах, як школи, коледжі та ліцеї, більш схильні до булінгу, оскільки стан конкуренції та суперництва в новому колективі є гострішим. На думку П. Рендалла, уникнення булінгу можливе лише тоді, коли моделі

різноманітних соціалізацій стають досконалішими та стають більш відповідними швидкості й різноманітності розвитку суспільства [24]. Слід зазначити, що для злагодження колективу, підтримки та розуміння в ньому потрібне не просто втручання педагогів, соціальних працівників та психологів, а постійна робота з учнями. Учні повинні чітко розуміти, які саме ознаки булінгу та як діяти в таких ситуаціях для кожного з учасників, яке покарання може бути завдано як учасникам, так і їхнім батькам.

Насильство в шкільному середовищі може призвести до зниження мотивації до навчання, погіршення відносин у класі і навіть до погіршення психічного здоров'я дітей. Таке емоційне (моральне) знуцання може бути навіть більш образливим, ніж фізичне. Тому адміністрація навчальних закладів та педагоги зобов'язані створити безпечні умови, які б сприяли збереженню гідності дітей та їх розвитку.

Гришина Н. В. вказує, що жертвами шкільного насильства є учні, які мають:

- фізичні вади або дефекти ті, хто носить окуляри, діти з втратою слуху або порушеннями рухливості;
- особливості поведінки закритість або імпульсивність;
- особливості зовнішності руді, діти з веснянками, з великими вухами, кривими ногами, повнота або худорлявість тощо;
- почуття страху перед школою;
- відсутність досвіду життя в колективі (так звані «домашні» діти);
- низький рівень інтелекту або певні труднощі в навчанні;
- обдаровані діти;
- неохайні (мають брудні речі, неприємний запах);
- фізично слабкі діти, невпевнені в собі, емоційно чуйні, тривожні [12].

Найагресивнішими є школярі, поведінка яких не контролюється, які егоцентричні, яким приділяють мало уваги, які суворо караються.

Законодавство України щороку доповнюється законами, спрямованими на захист дітей від насильства та попередження його проявів у сім'ї, навчальних закладах та на вулиці.

В школі дитина частіше стикається з так званими незначними формами насильства, які впливають на розвиток особистості. Сучасна педагогічна практика, незважаючи на всі проблеми, труднощі та недоліки, залишається головним інститутом соціалізації особистості, її формування та розвитку.

Активне висвітлення проблеми насильства, зокрема в засобах масової інформації, дає змогу сформуванню загального підходу до вирішення цієї проблеми в суспільстві. Цей факт також підтверджує, що більшість опитаних учителів (84%) погоджуються з загальноприйнятим визначенням: «Насильство – це будь-яка дія однієї особи щодо іншої, внаслідок якої завдається шкоди фізичному чи психічному здоров'ю» [26].

Шкільні вчителі схильні реагувати на так звані важкі прояви насильства, тобто ті, що мають фізичне чи моральне підкріплення (такі форми, як побої чи позбавлення їжі), або на ті, які важкі для самого вчителя як особистості (наприклад, приниження та образи). Проте не слід забувати, що так звані «легкі» форми насильства, такі як використання прізвиськ, ігнорування її почуттів і потреб, порівняння з іншими дітьми, мають велике значення для особистості дитини, яка ще формується. формується.

Позиція дітей щодо виявлення форм насильства суттєво не відрізняється від позиції вчителів.

Психологи та соціальні педагоги повинні враховувати форми насильства:

1. Форми фізичного насильства: штовхання, ногами, удари ногами по потилиці, викручування рук, кусання, дряпання, тягання за волосся, тягання за вуха, побиття будь-якими предметами; постановка стопи, придушення тощо.

2. Форми психологічного насильства: прізвиська, образи, навішування ярликів, порівняння з іншими, підкреслення фізичних і психологічних «недоліків», ігнорування, бойкот, групове знущання, використання ненормативної лексики тощо.

3. Форми сексуальної агресії серед дітей: доторкання до інтимних частин тіла дитини, пропозиція статевого акту, імітація статевого акту з іншою дитиною, підкреслення статевих ознак тощо [19].

Прикладами проявів нехтування потребами дитини є псування речей, відбирання їжі, знущання над інтересами інших, неприйняття точки зору інших, неприйняття тощо.

Відповідно до Порядку розгляду звернень та повідомлень про жорстоке поводження з дитиною або реальну загрозу жорстокого поводження з нею, затвердженого спільним наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, МВС України, МОЗ України від 16.01.2004 № 5342411:

Органи та установи освіти здійснюють: прийом заяв і повідомлень про випадки жорстокого поводження з дітьми; терміново (протягом одного дня) письмово повідомляти службу у справах неповнолітніх, органи внутрішніх справ про випадок жорстокого поводження з дитиною або реальну загрозу жорстокого поводження з дитиною; заходи щодо виявлення та припинення фактів жорстокого поводження з дітьми в навчальних закладах, притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників, учнів та інших осіб, які допускають жорстоке поводження з дітьми; керівники навчальних закладів зобов'язують педагогічних працівників, зокрема практичних психологів, соціальних педагогів, класних керівників проводити профілактичну роботу з батьками щодо попередження випадків жорстокого поводження з дітьми в сім'ї, а також відслідковувати подібні випадки з боку інших учнів; практичні психологи, соціальні педагоги, класні керівники організують роботу з батьками щодо з'ясування наслідків жорстокого поводження з дитиною, а також з особами, які є найближчим оточенням дитини, яка постраждала від жорстокого поводження або зазнає реальної загрози його вчинення; у разі потреби заклади освіти організують надання невідкладної медичної, психологічної та інших видів допомоги дитині, яка постраждала внаслідок жорстокого поводження.

Для реалізації відповідних напрямів роботи використовуються проєктивні психологічні методи, ігри, психологічні тренінги, консультування тощо.

Основним завданням педагогічних працівників, які беруть участь у соціально-психологічній реабілітації, є розвиток навичок соціальної життєдіяльності дитини та підтримка дитини на заняттях.

В навчальному закладі необхідно розробити план заходів щодо профілактики насильства серед школярів та запровадити систему постійного моніторингу випадків насильства серед дітей та учнівської молоді, виявлення дітей-агресорів.

Фахівцям психологічної служби організувати системну роботу щодо вторинної та третинної профілактики з дітьми, схильними до насильства. За необхідності залучати до цієї роботи спеціалістів служби у справах дітей та правоохоронних органів.

Важливо не залишати без уваги батьків таких дітей. Необхідна також робота з класними колективами, яка повинна плануватися і здійснюватися відповідно до загальної програми надання соціально-педагогічної та психологічної допомоги дитині-агресору та дітям, які постраждали від його дій.

Робота психологічної служби навчального закладу з профілактики насильства серед дітей та шкільної молоді має бути спрямована на: проведення заходів щодо профілактики негативних звичок, насильницької та протиправної поведінки серед неповнолітніх; проведення спільно з центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді соціального інспектування сімей, в яких батьки схильні до бездоглядності дітей; створення на базі навчальних закладів консультаційних пунктів для учнів, батьків та вчителів, де можна отримати консультацію психолога, соціального педагога та юриста; проведення групових тренінгів та індивідуальної роботи з молоддю щодо надання допомоги у вирішенні особистих проблем; наповнення змістом з урахуванням останніх досягнень педагогіки та психології виховної роботи (проведення виховних годин), спрямованої на корекцію та розвиток ціннісних орієнтацій учнів; більш активне залучення батьків до профілактичної роботи з дітьми. Через батьків можна донести до дітей інформацію про загальні способи попередження ситуацій насильства та доступні форми допомоги, які дитина може отримати в університеті. Особливо це стосується дітей молодшого віку; приділення більшої уваги статево-рольовому вихованню дітей, зокрема через прояв особистісних симпатій.

Однією з можливих форм роботи, спрямованої на профілактику насильства в навчальному закладі, може бути шкільна медіація – вирішення конфліктних ситуацій шляхом примирення сторін шляхом пошуку оптимального варіанту подолання проблеми, який задовольняє обидві сторони, за обопільного бажання сторін знайти вихід із ситуації [15].

Діти, які стали жертвами насильства, потребують допомоги дорослих, тому фахівці можуть і повинні чітко донести до дитини, що «життя триває», торкаючись таких питань: захист від повторного насильства; захист від сорому; нормалізація середовища.

Заходи з профілактики насильства спрямовуються на попередження випадків різних видів насильства над дітьми та зменшення негативних факторів і обставин, які можуть спричинити насильство.

Роботу з профілактики насильства необхідно проводити за такими орієнтовними напрямками. Наприклад, «Правовий комплекс» для учнів та батьків, зокрема: ознайомлення батьків з нормативно-правовими актами, які регулюють батьківські обов'язки та відповідальність за їх невиконання; інформування батьків та учнів про відповідальність за вчинення насильства над дитиною; проведення анонімного анкетування учнів та їх батьків з метою визначення проблеми насильства; моніторинг обстановки на майданчиках і місцях спілкування дітей, у неблагополучних сім'ях; проведення сеансів батьківського просвіту з проблем сімейного виховання; проведення інструктажів для учнів щодо дій у випадках насильства.

Також ми хотіли б запропонувати 10 кроків, щоб уникнути насильства в школі:

1. Використання анкети для визначення проблеми.
2. Вироблення чітких і зрозумілих стандартів поведінки.
3. Відкрите оголошення про них і послідовне виконання.
4. Моніторинг обстановки на майданчиках та місцях спілкування дітей.
5. Про можливість встановлення відеокамер у цих місцях: агресори повинні знати, що їх насильство завжди можна довести.

6. Надання дітям можливості обговорювати насильство.
7. Неможливість недооцінки навмисних наступальних дій.
8. Забезпечення контактів між батьками потерпілого та правопорушника.
9. Необхідне втручання у випадках насильства.
10. Надання підтримки та захисту постраждалих.

З огляду на викладене, потрібно насамперед пам'ятати головне - дитина поступово звикає до насильства і починає вважати його нормальним явищем. Як правило, у таких дітей низька самооцінка, вони недостатньо соціальні, тому такі діти набагато частіше потрапляють до наркоманів чи злочинців.

Працюючи над контролем насильства, ми забезпечуємо краще майбутнє для наших поколінь.

Учні вчаться поводитися агресивно, спостерігаючи за поведінкою однолітків, поведінка дорослих для них менш важлива. З найагресивнішими дітьми в класі мало хто спілкується, тому такі діти шукають друзів серед подібних однолітків. Значну роль у формуванні агресії у школярів відіграють ЗМІ. Агресивна поведінка зазвичай супроводжується слабким розвитком соціальних і пізнавальних навичок підлітка.

Таким чином, бесіду можна використовувати для запобігання психологічного насильства в шкільному середовищі. Таку бесіду може провести практичний психолог, соціальний працівник або класний керівник.

Бесіда, яку проводить класний керівник, буде ефективною, оскільки саме вчитель впливає на судження дітей один про одного, формує громадську думку колективу.

Учитель не повинен відкладати розмову з усім класом про причини бойкоту, адже бойкот для школярів багато в чому є жорстокою грою на нервах загальної «мішені», і, як і в будь-якій іншій грі, бойкот затягує учасників з напругою та емоціями. Якщо вчасно не обговорити проблему на уроці, діти можуть просто почати бойкот. Тому, щоб не втратити контроль над ситуацією, по можливості в той же день, коли класний керівник дізнався про бойкот, необхідно зібрати всіх учнів і провести екстренне класне засідання.

Учитель повинен підкреслити, що зустріч термінова і важлива, оскільки є серйозна проблема. Якщо не дійшло до крайніх форм знущань, фізичного приниження, ситуацію ще можна відновити, розмова з учнями зрушить проблему з мертвої точки.

Розмова з класом має бути відкритою. Усі сторони конфлікту мають бути присутніми. Роль класного керівника організувати нормальне і, головне, спокійне спілкування учнів, щоб діти під час зустрічі не переводили розмову в обговорення особистості, а аналізували конкретні дії та рішення однокласників, які викликали у них невдоволення. Дуже важливо пам'ятати про вчителя, тому що при вирішенні будь-якого конфлікту серед школярів велика ймовірність хвилі образливих емоційних проявів, що відволікає від предмета і, звичайно, є етично неприпустимим.

Також класний керівник може спиратися на емоційність школярів. Звертаючись до совісті і порядності дітей, пояснюючи, як низько і підло нападати на друга, роблячи його життя нестерпним, вчитель здатний викликати почуття жалю за вчинок.

Ще одним способом попередження психологічного насильства в шкільному середовищі може стати навчання як для учнів, так і для вчителів. Основна потреба таких тренінгів – підвищення обізнаності з цієї теми.

Варто зазначити, що головною передумовою насильства є не стільки агресія, скільки здатність контролювати і спрямовувати агресію у прийнятних формах. Тому під час тренінгу важливо повідомити педагогів, що агресія це «природний стан людини» і варто спрямовувати зусилля на розвиток комунікативних здібностей учнів. Після тренінгу психологи чи / та соціальні педагоги, у свою чергу, звернуться до керівництва школи з проханням включити в шкільну програму кілька виховних годин, особливо для 7-9 класів, адже саме в цьому віці діти найбільш схильні до насильства над однолітками, а також самостійно або із залученням інших спеціалістів проводитиме тренінги для викладачів чи учнів. Таким чином діти стануть більш обізнаними, а рівень насильства зменшиться.

Також можна приділяти більше уваги темі насильства в шкільному середовищі та проводити в школах освітні заходи, наприклад, виховні години, які будуть спрямовані на зниження рівня насильства в школі.

Таким чином, незважаючи на наявність значної кількості нормативно-правових документів щодо протидії насильству над дітьми, воно все ж відбувається. Оскільки діти проводять у школах більше часу, ніж будь-де за межами сім'ї, школи відіграють важливу роль у захисті дітей від насильства. Адміністрація закладів освіти та педагоги зобов'язані створити безпечні умови, які сприятимуть збереженню гідності дітей та їх розвитку.

Отже, шкільний вік є одним із найскладніших періодів розвитку людини. Незважаючи на відносну короткочасність, вона майже повністю визначає подальше життя особистості. школярі, перебуваючи в такому віці, коли формуються характер та інші форми міжособистісної взаємодії, іноді можуть реалізувати себе за рахунок інших, менш слабких однолітків. Це може призвести до булінгу. Це явище, особливо в шкільному віці, має серйозні негативні соціальні наслідки, такі як: зниження самооцінки жертв; порушення соціальних зв'язків, ізоляція; проблеми в навчанні та поведінці; підвищення рівня розвитку нервовопсихічних і поведінкових розладів (депресії, розлади сну та апетиту, можливе формування посттравматичного стресового розладу); тривалий стрес, відчуття безсилля та безвиході; аутоагресивна поведінка та інші.

У Конвенції про права дитини [25] значна увага приділяється питанню захисту дітей від усіх форм насильства, образи, зловживання, відсутності піклування. Конституція України визначає право кожного на повагу до його гідності, заборону катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження [27].

Швидкими темпами поповнюється нормативно-правова база проблеми «булінгу» у закладах освіти. Так, 19 січня 2019 року набув чинності Закон України від 18.12.2019 року № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькування)» [51].

У Законі окреслено значення цього явища, різновиди, ознаки булінгу. Визначено основні права та обов'язки керівника закладу освіти, педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу здобувачів освіти та їхніх батьків. Зокрема, зазначено дії керівника закладу щодо протидії, попередження цього явища у соціально-психологічному напрямі. Чітко зазначений розмір накладання штрафу за порушення закону. До прикладу: «неповідомлення керівником закладу освіти уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки булінгу (цькування) учасника освітнього процесу – тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням до двадцяти процентів заробітку» [51].

Основними питаннями видання є: дискримінація як засіб соціалізації, вікові та гендерні особливості шкільних знущань, причини насилля у дитячих колективах, наслідки булінгу, кібербулінг, рекомендації щодо профілактики цькувань. Результатом введення закону є перші судові рішення у справі про булінг. Випадок розглядають як кібербулінг, що є різновидом першого з використанням інформаційних технологій.

6 серпня 2018 року Міністерство юстиції розпочало інформаційну кампанію «#СтопБулінг», орієнтовану на дітей та їхніх батьків. Міністерство освіти Онтаріо розробило посібник для батьків учнів початкових та середніх шкіл «Булінг – ми всі можемо допомогти це зупинити». Це видання рекомендоване Міністерством освіти та науки України. У посібнику йдеться про природу булінгу та формування «стратегії безпечної школи». Український інститут дослідження екстремізму опублікував власне дослідження «Стоп шкільний терор» [27].

Найважливіше, що, попри відносно невелику кількість справ, які розглянуті у судах, закон звернув увагу суспільства на важливість проблеми запобігання та протидії булінгу. Також важливо те, що наказом МОН від 29 грудня 2019 року №1646 затверджений Порядок реагування на випадки

булінгу, який чітко визначає дії учасників освітнього процесу, та надані відповідні рекомендації до його застосування [24].

1.3 Дослідження рівня проінформованості школярів щодо явища насильства

В опитуванні взяли участь 50 учнів Томашівської гімназії віком від 9 до 17 років, яке проводилося з метою виявлення ступеня поінформованості школярів про права дитини, з'ясування думки учнів про те, що таке насильство. Досягнення поставленої мети вимагало отримання відповіді на запитання: що саме вони розуміють під цим терміном. Однією з умов була відсутність попередньої інформації з даної проблеми від провідних служб.

Відповіді на запитання анкети розподілилися наступним чином:

- 76,5% учнів знають про існування Конвенції ООН про права дитини;
- 100% знають про свої права і хочуть навчитися їх захищати;
- джерела, з яких учні дізнаються про них: преса 16%, школа 55%, батьки 18%, друзі 3,5%.

З'ясовуючи думку учнів про те, що таке насильство, ми виявили, що більшість респондентів визначили насильство як «булінг» у різних формах: фізичному, психічному тощо (48,8%). Багато учнів (32,0%) вважають насильством побої, різні сексуальні домагання, а також задоволення сексуальних потреб дорослих по відношенню до дітей 7,0% школярів вважають насильством. 7,6% респондентів визначили насильство, коли «дитину змушують робити щось проти її волі», а 5% вважають насильство психічним тиском. Нас здивувало те, що незначна кількість школярів пов'язує насильство з вимаганням (4,4%), вбивством (4,0%) і лише 2,4% респондентів - з жорстокістю. Лише 1,6% вважають насильством примус до заняття проституцією.

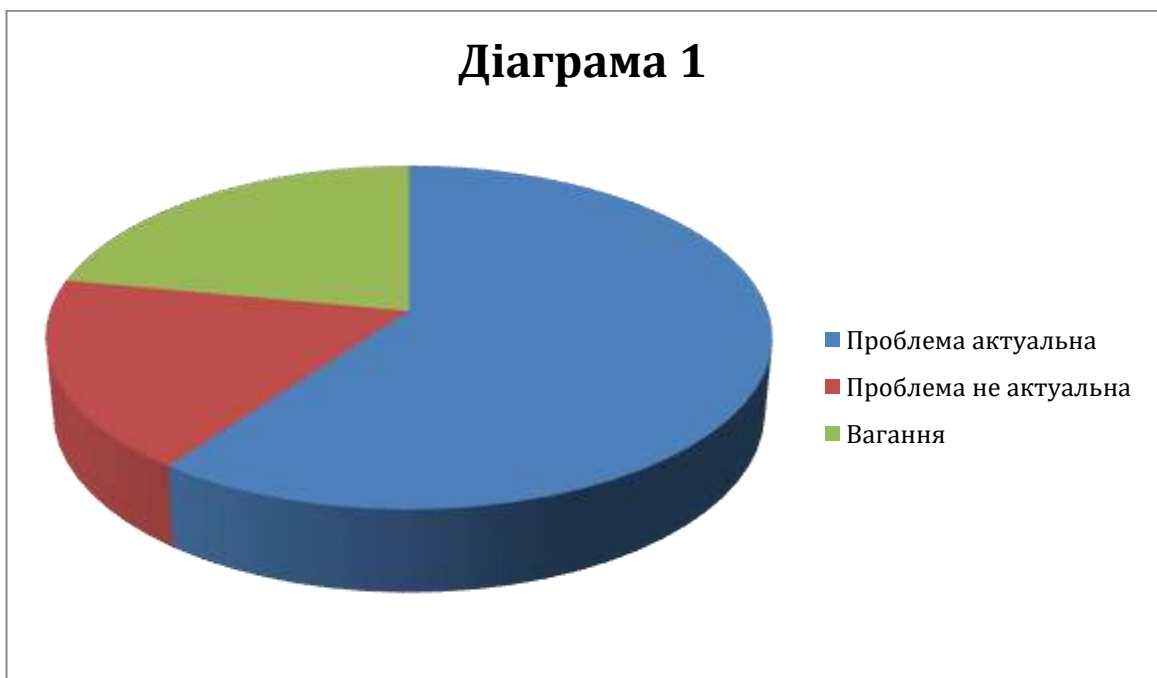
З 50 учасників опитування лише 3 вважають насильством, якщо «батьки не люблять дитину» і лише 1 - якщо «вчителі не люблять учнів».

Для вивчення обізнаності учнів з проблемою насильства нами була розроблена ще одна анкета, яка була використана серед учнів Томашівської

гімназії, віком від 9 до 17 років, у кількості 49 осіб, в т.ч. : 9-11 років: 15 осіб. (30,6%); 12-14 років - 21 чол. (42,9%); 15-17 років - 13 осіб. (26,5%).

На запитання «Чи знаєте ви, що таке насильство?» 47 учнів (95,9%) відповіли «так»; «важко відповісти» - 2 (4,1%).

30 учнів (61,2%) вважають актуальною проблему насильства серед дітей; не вважають проблему актуальною 9 (18,4%); важко відповісти - 10 (20,4%). Тобто здебільшого учні вважають цю проблему актуальною. Результати наведені в діаграмі №1 «Актуальність проблеми насильства серед дітей».

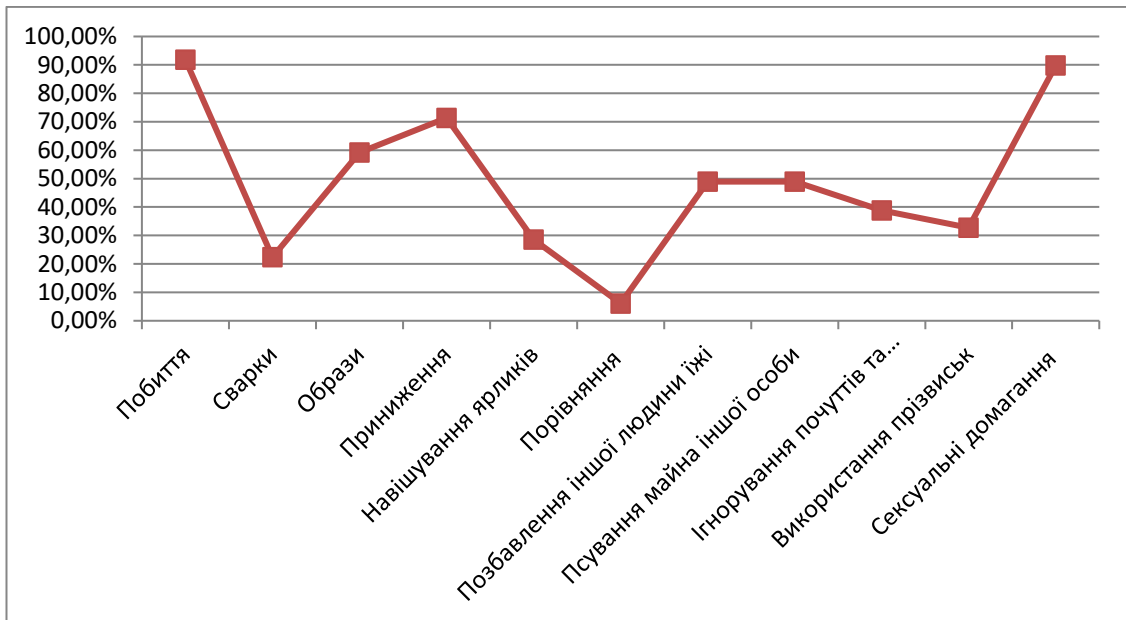
Діаграма 1. Актуальність проблеми насильства серед дітей

38 осіб (77,6%) вважають, що «Насильство - це будь-яка дія однієї особи щодо іншої, внаслідок якої завдано шкоди фізичному чи психічному здоров'ю», 7 (14,3%) - не згодні з цим твердженням, а 4 (8,1%) - не можуть дати конкретної відповіді.

Учні виділяють наступні види насильства: фізичне, моральне, психологічне, сексуальне, економічне. 3 респонденти не змогли назвати жоден із видів насильства.

Серед зазначеного переліку варіантів форм насильства учні мали обрати ті, які, на їхню думку, належать до насильства. Їхні думки розділилися так: побиття

- 45 осіб. (91,8%), сварки -11 чол. (22,4%), образи 29 чол. (59,2%), приниження 35 чол. (71,4%), «ярликування» -14 чол. (28,6%), порівняння 3 особи. (6,1%), позбавлення їжі іншої людини - 24 особи. (49%), пошкодження чужого майна - 24 особи. (49%), ігнорування почуттів і потреб іншої людини - 19 осіб. (38,8%), використання прізвиськ - 16 чол. (32,7%), сексуальні домагання - 44 особи. (89,8%), та відображені у графіку № 1 «Форми насилля».

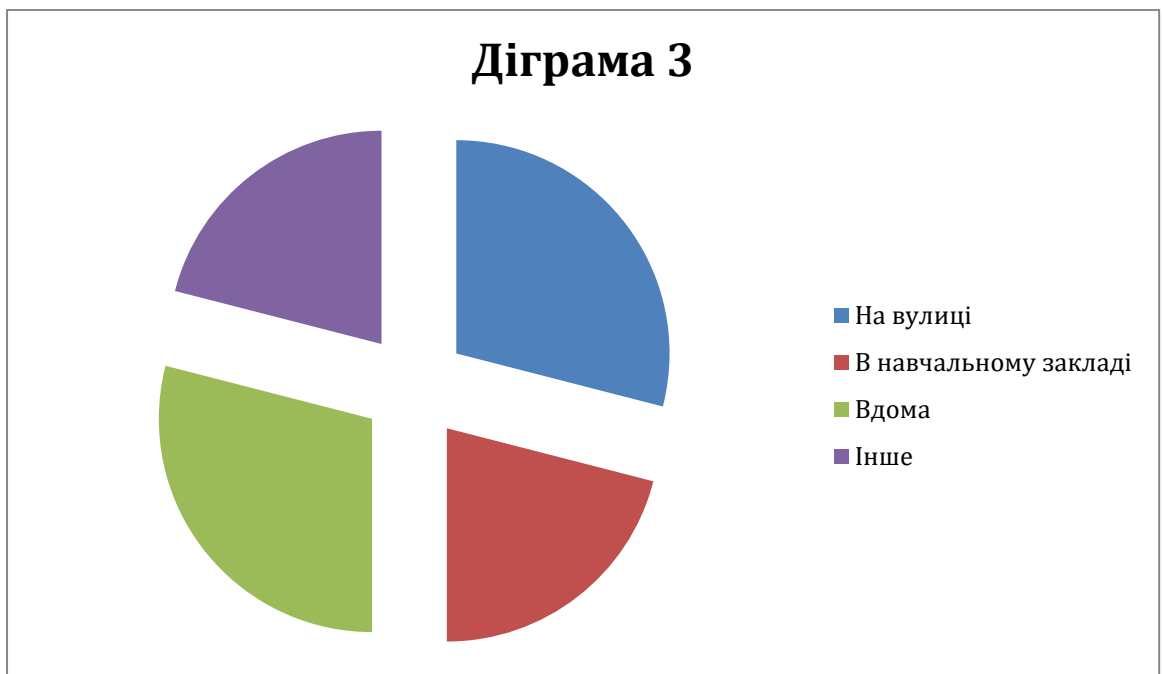
Графік 1. Форми насильства

Нас дуже зацікавило питання "Чи траплялося з вами щось подібне?" і результати нас здивували. Відповіді розподілилися так: так - 9 осіб (18,4%); ні - 37 осіб (75,5%); важко відповісти - 3 особи (6,1%). Результати представлені на діаграмі №2 «Учні, які зазнали насильства»

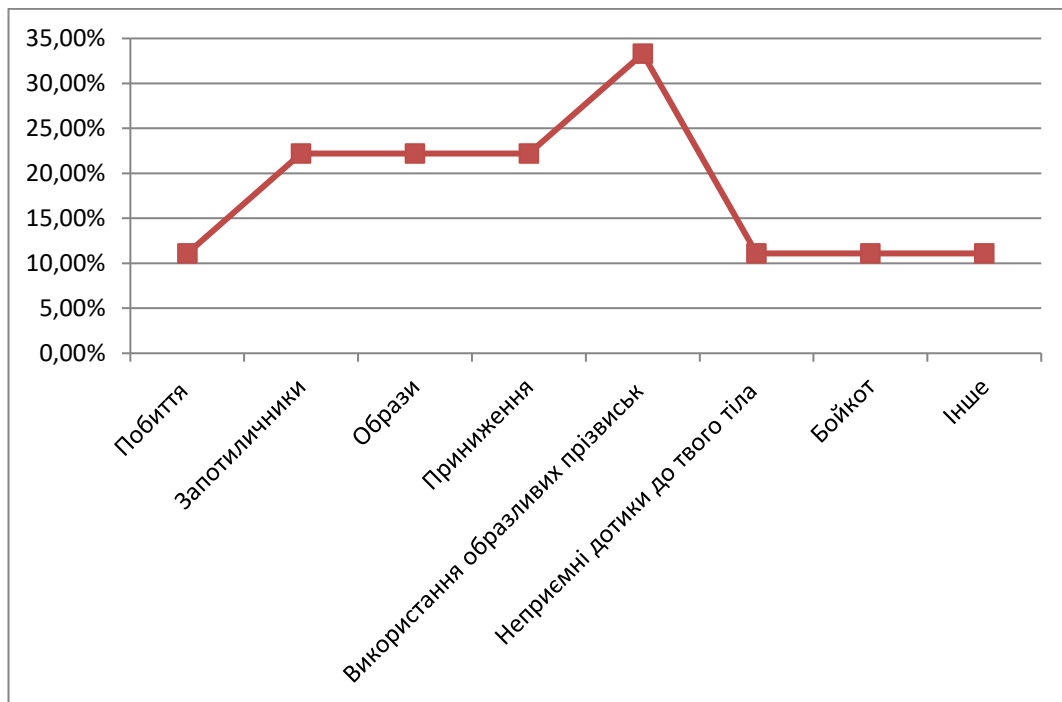

Діаграма 2. Учні, які зазнали насильства

Учні, які визнали насильство (9 осіб), відповідали на інші запитання. Їх відповіді відображені в наступних діаграмах та графіках.

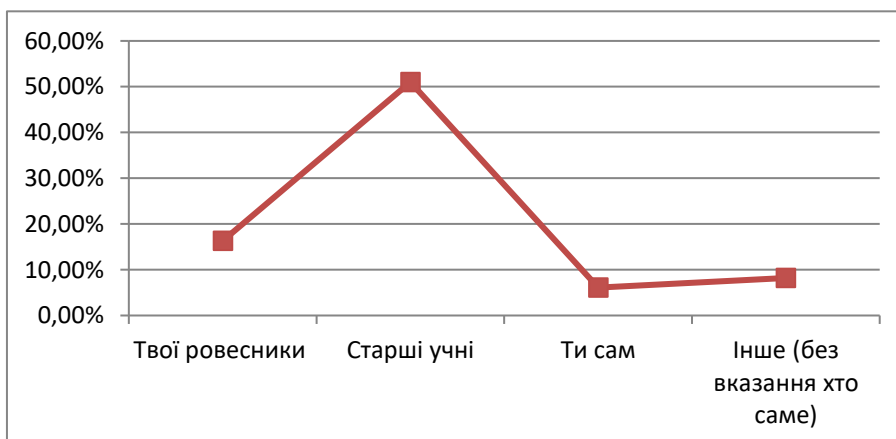

Діаграма 3. Середовище, де відбувається насильство

Графік 2. Форми насильства, яких зазнають діти

На запитання "Хто найчастіше чинить насильство в школі?" відповіді учнів розподілилися так: ваш вік - ваші однолітки (разом декілька дітей) - 8 чол. (16,3%); старші учні (по кілька дітей разом) - 25 чол. (51%); ви самі - 3 людини (6,1%); інший (хто саме) - 4 особи. (8,2%) (без уточнення, хто саме). Результати представлені в графі №3 «Хто найчастіше чинить насильство в школі».

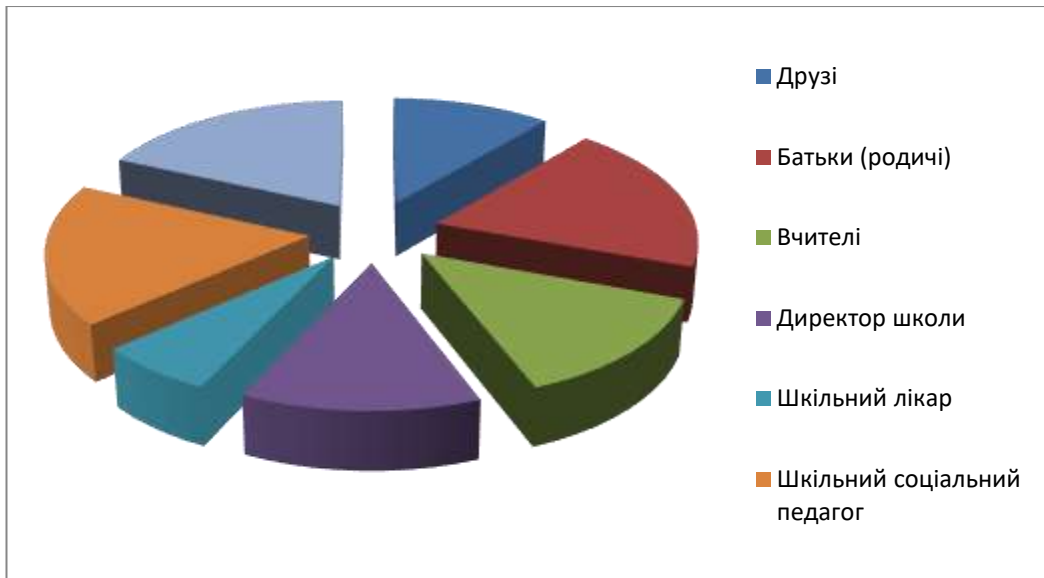

Графік 3. Хто найчастіше чинить насильство в школі

Учні знають, що можна звернутися за допомогою, щоб захиститися від насильства: 19 людей йдуть до друзів. (38,8%); звертаються до батьків чи інших

родичів - 33 особи. (67,3%); до вчителів - 23 чол. (46,9%); директора школи - 22 чол. (44,9%); до шкільного лікаря - 11 чол. (22,4%); психолога школи - 31 чол. (63,3%); соціального педагога школи - 31 чол. (63,3%). Результати представлені на діаграмі №4 «Особи, які можуть захистити від насильства».

Діаграма 4. Особи, що можуть захистити від насильства

Учні стверджують, що в школі їм розповідають, як запобігти насильству і хто може допомогти. Така відповідна робота проводиться в школі у таких формах: спецуроки - 16 чол. (32,7%); аудиторні години - 21 чол. (42,9%); виховна діяльність - 27 осіб. (55,1%); консультації психолога та соціального педагога - 28 чол. (57,1%). Також за результатами анкетування можна зробити висновок, що переважно учні (44 особи (89,8%)) знають, що в Україні існують закони, які захищають дітей від насильства, 3 особи. (6,1%) не знає, і 2 чол. (4,1%) важко відповісти.

Третя анкета включала 9 питань щодо проблеми насильства. Це були питання, за допомогою яких ми хотіли з'ясувати, чи стикалися учасники опитування з насильством (чи були вони жертвами, чи спостерігачами), і якщо «так», то які почуття вони відчували при цьому.

На запитання анкети «Чи зазнавав хтось насильство над тобою в школі?» позитивно відповіли 5 осіб. Водночас на питання «Якого насильства ви зазнавали по відношенню до себе в школі?» відповіді розподілилися так: фізичне - 2,

психологічне - 3. Ці цифри викликають тривогу і ще раз підтверджують думку експертів про те, що останнім часом діти в школі не почувуються безпечно.

На запитання анкети «Чи стикалися Ви з жорстоким поведженням з боку друзів, однолітків, однокласників, дорослих?» 7 опитаних відповіли ствердно і водночас на наступне запитання «Чи намагалися ви захистити себе?» «Так» відповіли 36 осіб. Це може свідчити про те, що учні були або не зовсім чесними у своїх відповідях, або про те, що насильство з боку однолітків сприймається ними як щось нормальне та звичне.

Відповідаючи на запитання анкети «Чи спостерігали ви насильство в сім'ї?» 4 людини відповіли позитивно, що, на нашу думку, не може бути достовірним. Часто діти не хочуть говорити про те, що відбувається в сім'ї, або не сприймають те, що відбувається, як насильство. Це підтверджує відповідь на питання «До кого було спрямовано?»: до матері - 2 особи, до вас - 1 особа, до тварин - 2 особи, тобто ці учні опосередковано підтвердили, що спостерігали насильство у своїй родині. Відповідаючи на питання про відчуття, які виникають після побаченого насильства, і про ставлення до цієї проблеми, ми отримали наступні результати. 24 особи відповіли, що «обурені» різними формами насильства, 9 учнів «байдужі» до цієї проблеми. Водночас, спостерігаючи за жорстоким поведженням, опитувані відчувають такі почуття: страх у 36 осіб, жах у 48 осіб, ненависть у 33 осіб, почуття провини у 8 осіб, гнів у 33 осіб, сором у 15 осіб, невпевненість у 5 осіб, депресія 19 чол., байдужість 4 чол. Деякі учні відчували кілька почуттів одночасно.

З відповідей видно, що майже третина респондентів, відчуваючи ненависть і злість, за певних умов готові проявити агресію у відповідь на насильство. При цьому більше половини тих, хто брав участь в опитуванні, відчуваючи такі почуття, як страх, жах, невпевненість і депресію, можуть самі стати жертвою насильства. 5 учнів відповіли, що відчувають провини та сором. Дитина, яка відчуває ці почуття, як правило, нікому не розповідає про те, що сталося, а в деяких випадках це може стати для неї серйозною психологічною проблемою.

Не випадково питання анкети «Кому Ви могли б розповісти про ситуацію, пов'язану з жорстоким поведінням?» 2 учні відповіли «нікому», 2 - «стороннім». При цьому варто зазначити, що більшість респондентів відповіли на це запитання «батькам» (37 осіб) та «друзям» (30 осіб). 45 учнів готові поділитися з фахівцями.

Майже половина респондентів (20 осіб) відповіли позитивно на запитання «Чи ділилися з вами друзі, однокласники, інші діти інформацією про насильство, яке вони зазнали?» Як правило, ця інформація залишається серед школярів.

Аналізуючи отримані результати, можна зробити висновок, що підліткам досить часто доводиться стикатися з насильством як над собою, так і над іншими людьми. Учні недостатньо усвідомлюють проблему насильства і сприймають деякі його види як щось нормальне, само собою зрозуміле. При цьому, якщо більшість школярів знайомі теоретично з проблемою, то за відповідями деяких з них можна спрогнозувати, що вони самі часто стикаються з жорстоким поведінням.

Аналізуючи відповіді школярів, можна відзначити, що більшість з них вважають покарання насильством. Але 26% дітей відносять покарання до виховних заходів.

«Батьки мене люблять, тому вони»: не б'ють мене (50%), не лають (13%), не знаю (9%), хочуть, щоб я добре вчився (9%), виконують мої прохання (7%), купують речі (5%), дають гроші (5%), б'ють мене, лаять (2%). Так розповіли школярі. Але ці цифри викликають тривогу, оскільки більшість дітей розглядають батьківську любов з позицій «бити — не вдарити», «лаяти — не лаяти».

«Коли я погано поведжуся, мої батьки кажуть, що я...: «поганий» 21%, «шкідливий» -17%, «неслухняний» 15%, «я повинен виправитися» 13%, «я буду покараний» 13%, «дурень» 8%, інші вирази, що принижують підлітка 13%.

30 учнів відповіли, що не чули поганих слів на свою адресу. Ці цифри можуть свідчити про те, що 40% школярів зазнають психічного насильства.

Список добрих слів, які почули про себе школярі, виявився не меншим. Найпоширеніші слова: «розумний», «хороший», «красивий», «молодець».

А наприкінці багато школярів написали такі фрази: «Я не хочу, щоб мене били і ображали», «Не можна знущатися над дітьми», «Я хочу, щоб у нашому світі не було насильства», «Справжні батьки подбають про те, щоб їхні діти були щасливі». Але 20% висловлювань були такого змісту: «Якщо тебе батьки б'ють і лають, то не просто так, а за погане», «Коли батьки б'ють, ми їм «дякую» скажемо пізніше».

Аналізуючи отримані результати, можна зробити висновок, що школярам досить часто доводиться стикатися з насильством. При цьому більшість з них розуміють, що застосування насильства є неприпустимим і викликає у них негативну реакцію. Фахівцям, які працюють з підлітками (соціальним педагогам, психологам), необхідно навчитися виявляти тих, хто став жертвою насильства, і надавати їм відповідну допомогу.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Отже, насильство – умисний фізичний чи психологічний вплив однієї особи на іншу, проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду, або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою. Насильство в сім'ї – це агресивні та ворожі дії щодо членів сім'ї, внаслідок яких об'єкту насильства можуть бути заподіяні психологічні травми, приниження, шкода, травма або смерть. Залежно від форм прояву, є такі основні його типи: фізичне, психологічне, сексуальне й економічне; за

характером насильницьких дій: фізичне, сексуальне, психологічне, економічне тощо.

Булінг має систематичний характер і є таким феноменом, згодом якого закріплюються ролі: «жертви», «кривдника» або «спостерігача» і кожна роль має негативний вплив на особистість учасника цього процесу. Основними факторами виникнення булінгу в підлітковому середовищі є індивідуальні та групові фактори. Отже, система заходів в умовах спільної діяльності соціального працівника, педагога, психолога, батьків та підлітків, спрямована на корекцію агресивної поведінки підлітків, а також на покращення соціально-психологічного клімату групи, формування ціннісно-орієнтаційної єдності та згуртованості групи сприятиме зниженню прояву булінгу у шкільному середовищі.

Аналізуючи отримані результати, можна зробити висновок, щодо ступеня поінформованості школярів про права дитини, з'ясування думки учнів про те, що таке насильство можна сказати, учні знають та прагнуть захищати свої права, однак не усім відомо про Конвенцію ООН про права дитини. Підсумовуючи результати, що таке насильство, було виявлено, що фактично половина з досліджених розуміє насильство як «булінг» у різних формах фізичному, психічному тощо. Ще частина схильна вважати насильством побої, різні сексуальні домагання, а також задоволення сексуальних потреб дорослих по відношенню до дітей. Інші відповіді це про дії проти волі, тиск і т.п. Важливо підкреслити, що значна частина не усвідомлює, що насилля це жорстокість. Результати анкетування також свідчать не те, що учні лише в меншій кількості вважають актуальною проблему насильства серед дітей. Варто зауважити, що результати дослідження і показали те, що 18,4% учнів зазнали насильства.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКИ ПРОФІЛАКТИКИ ТА ВИЯВЛЕННЯ НАСИЛЬСТВА У ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

2.1 Характеристика соціальних проєктів, спрямованих на профілактику насильства

У зв'язку зі збільшенням випадків булінгу в школах Америки, Європи та інших країн виникає необхідність активно діяти для подолання цієї проблеми. Досвід України, на жаль, не є винятком зі світових тенденцій, а лише

підтверджує тяжіння до укорінення булінгу, насильства в школах та підліткової злочинності. В одному з наказів заступник міністра освіти зазначає, що за статистикою в Україні відбувається «омолодження» складу правопорушників, зростає кількість групових правопорушень, в окремих місцях створюються постійні підлітково-молодіжні групи асоціального напрямку, а також відзначається зростання агресивності поведінки учнів, збільшення кількості дівчат підлітків із проявами антисуспільної поведінки.

Так, якщо в 2005 році серед осіб, яких звинуватили в скоєнні злочину, було 13,1 тисячі неповнолітніх, то в 2006 році неповнолітніх правопорушників, викритих міліцією, було 22,8 тисячі осіб.

Згідно з результатами анкетування, проведеного Міністерством юстиції, приниження у школі зазнавало 45% опитаних дітей у Закарпатській області, половина опитаних школярів Київської області, і більше половини юних одеситів були свідками чи жертвами булінгу в школі. Серед чернівецьких школярів морального приниження хоч раз у житті зазнавали 48% учнів; фізичного кривдження — 27%; нападу з боку групи — 14%; пограбування — 12%; сексуальної загрози — 8% опитаних [44].

У сучасних умовах актуальним залишається створення безпечного освітнього середовища, попередження насильства у закладах освіти. Про що свідчать і дослідження, проведені Фондом ООН Юнісеф. Так, у 2017 році, 67% дітей в Україні у віці від 11 до 17 років стикалися з проблемою булінгу впродовж останніх трьох місяців, а 24 % дітей стали жертвами цього явища. У 2018 році серед 10–17-річних українців кожен п'ятий підліток визнає себе жертвою онлайн знущань. У 16% опитуваних підлітків були змушені пропускати через це шкільні заняття. Такі ж дані підтверджуються і статистикою Національної дитячої «гарячої лінії, коаліцією «Права дитини в Україні», Лабораторією психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України [44].

Запобіганням насильству в Україні займаються державні та недержавні організації, установи та фонди. Так, чимало для цього робить Український фонд

«Благополуччя дітей» (нова назва Християнський дитячий фонд), який працює в Україні з 1997 року і є однією з професійних громадських організацій, що діють у сфері охорони здоров'я [61]. Організація широко відома в Україні своїм досвідом ефективного управління комплексними проектами сприяння покращенню охорони здоров'я населення. Коротко розповімо про основні проекти та кампанії фонду, спрямовані на запобігання насильству серед школярів.

4 грудня 2008 року Український фонд «Благополуччя дітей» спільно з Міністерством України у справах сім'ї, дітей та молоді провели прес-конференцію з нагоди старту соціально-інформаційної кампанії «Побачити, почути, сказати». Цю кампанію реалізує Фонд захисту дітей у 14 регіонах України в рамках проекту «Дитинство без насильства вдосконалення системи захисту дітей у Східній Європі».

Метою кампанії є залучення громадськості до діяльності, спрямованої на подолання проблеми насильства над дітьми. Адже батьки, які погано поведуться зі своїми дітьми, зазвичай це приховують. Тому рекламний плакат акції закликає всіх нас:

- «Розумієш. Ніхто не бачить моїх ран, синців і шрамів. Батьки не дозволяють мені їх показувати. Я знаю, що я сам у всьому винен, і мене за це покарано».

- «Почуй. Ніхто не чує, як я плачу. Мені заборонено говорити про те, як мені боляче, налякано і самотньо».

- «Скажи. Мені потрібна твоя допомога. Тільки ти можеш мене захистити».

У рамках акції розповсюджуються плакати та буклети, розміщується інформація на сітілайтах, проводяться заходи та зустрічі представників місцевих громад та організацій, які допомагають дітям, які постраждали від насильства.

Мета проекту «Дитинство без насильства»: вдосконалити систему захисту дітей у Східній Європі: привернути увагу спеціалістів до змін у процедурах дачі показань у судах та органах внутрішніх справ дитини, яка стала свідком чи жертвою злочину [61].

Види діяльності: аналіз законодавчої бази щодо дотримання прав неповнолітніх під час допиту органами внутрішніх справ та суддями в Україні; проведення тренінгів для суддів місцевих загальних судів, призначених на посаду безстроково, на тему «Роль судової системи у запобіганні насильству в сім'ї та жорсткому поводженню з дітьми»; проведення тренінгів для представників державних та неурядових громадських організацій, які працюють з випадками насильства та жорсткого поводження з дітьми в сім'ї, на тему «Профілактика насильства в сім'ї та жорсткого поводження з дітьми: можливості мультидисциплінарної команди»; проведення локальних супервізій з метою аналізу та оцінки допиту неповнолітніх свідків та роботи з випадками насильства над дітьми в сім'ї в Україні; видання та розповсюдження дитячої книжки «Я йду до суду», яка допомагає спеціалісту чи батькам підготувати дитину до ситуації дачі показань у суді; видання та розповсюдження плакату «Дитина свідок, який потребує особливої підтримки», адресованого працівникам органів внутрішніх справ, суддям, адвокатам, прокурорам та іншим спеціалістам, які беруть участь у допиті дітей, з метою привернення уваги цієї групи осіб фахівців до необхідності змінити існуючі процедури допиту неповнолітніх і зробити їх більш дружніми та менш травматичними для дитини.

Міжнародний гуманітарний центр «Розрада» (центр практичної психології) був створений у 1994 році в рамках проекту «Психологічна підтримка сім'ї» під егідою Секретаріату ООН з Міжнародного року сім'ї [61].

Широко відома діяльність громадського об'єднання з профілактики жорсткого поводження з дітьми «Діти не за насилля» незалежного, недержавного об'єднання, створеного на основі вільного об'єднання громадян для проведення спільної діяльності з профілактики дитячого виховання. Зловживання [61]. Основна мета: сприяння реалізації права дітей на захист від усіх видів експлуатації, фізичного та психічного насильства, жорсткого, грубого чи образливого поводження, сексуальної експлуатації та статевих збочень, у тому числі з боку батьків, осіб, які їх замінюють, та родичів.

Міжнародна програма «Захищені, сильні, вільні» — це програма профілактики жорстокого поводження з дітьми. Мета програми: переконати дітей, що насильство поганий спосіб вирішення проблем [61].

Мета програми «Я маю право на безпеку»: мінімізувати випадки насильства над дітьми з боку сторонніх осіб.

Мета програми «Право на щасливе дитинство та гідне життя»: навчання дітей, батьків та експертів правам дитини. У програмі: бесіди про права дитини з дітьми та підлітками; інтерактивні заняття з підлітками; творчі майстерні для дітей та школярів «Права дитини очима дітей»; інтерактивні заняття для спеціалістів з прав дитини; випуск інформаційних матеріалів про права дитини.

Програма «Зупинити естафету зла» має на меті покласти край дитячій проституції, дитячій порнографії та торгівлі дітьми з метою сексуальної експлуатації.

Тренінгова програма «Зміцнення сім'ї: виховання дітей в сучасних умовах» може бути рекомендована для впровадження в роботі з батьками фахівцями закладів освіти та працівниками соціальних служб. Запровадження батьківського навчання є елементом профілактичної роботи з сім'ями з метою формування свідомого батьківства, попередження насильства, конфліктів у сім'ї між батьками та між батьками та дітьми, відмови від дітей тощо.

За даними МВС України, за останнє десятиліття кількість правопорушень серед старшокласників зросла на 35%. Дисциплінарні методи виховання в школі в сім'ї не допомагають, а часто погіршують психологічний стан дітей. Дослідження, проведені «Флорою», показали, що майже 90% школярів стали жертвами агресивної поведінки з боку однолітків, більше 50% учнів зазнали психологічного та фізичного насильства в стінах рідної школи з боку вчителів, а близько 60% з боку вчителів, батьків і близьких родичів [61].

Розуміючи серйозність цих вражаючих даних, ДЕГО «ФЛОРА» розпочала реалізацію проекту «Школа - простір вільний від насилля». Сьогодні завдяки зусиллям організації у 10 школах області створено шкільні служби вирішення конфліктів. Найактивнішими є: гімназія новітніх технологій, НВО «Гармонія»,

гімназія ім. Т. Шевченка, Великосеверинівська ЗОШ та ЗОШ №3 м. Знам'янка. Суть роботи цих центрів полягає у використанні програми медіації у складних конфліктних ситуаціях у університеті та за її межами. За участю третьої, незалежної сторони, конфліктуючі сторони шукають і, головне, знаходять компромісні рішення, які б задовольнили обидві сторони і запобігли подальшим конфліктам і насильству.

Створення служб посередництва однолітків дозволить багатьом школам істотно змінити шкільну атмосферу, загальну дисципліну і навіть ставлення школярів до занять. «Насилля породжує насилля», тому, щоб стати на шляху поширення цього руйнівного процесу, ДЕГО «Флора» планує продовжувати розпочату діяльність.

Варто також навести приклади центрів та проектів у м. Чернівці щодо профілактики насильства та допомоги тим, хто зазнав насилля у різних його проявах.

Чернівецький міський центр соціальних служб, представницьким органом якої є Чернівецька міська рада.

Центр реалізує державну соціальну політику шляхом проведення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю Чернівецької міської територіальної громади та надає послуги сім'ям, дітям та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги.

Метою діяльності Центру є здійснення соціальної роботи та надання соціальних послуг різним категоріям населення.

Основні завдання Центру:

- проведення соціально-профілактичної роботи, спрямованої на запобігання потраплянню у складні життєві обставини осіб та сімей з дітьми;
- надання особам і сім'ям з дітьми комплексу соціальних послуг з метою подолання складних життєвих обставин та мінімізації негативних наслідків таких обставин [63].

Центр здійснює заходи щодо:

- запобігання потраплянню у складні життєві обставини осіб та сімей, мінімізацію чи подолання складних життєвих обставин;
- соціальної та психологічної адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа з метою підготовки до самостійного життя, організації наставництва;
- надання особам, які постраждали від домашнього насильства, та особам, які постраждали від насильства за ознакою статі, вичерпної інформації про їх права та можливість отримання допомоги;
- надання соціальних послуг, а саме: інформування; консультування; посередництва (медіації); представництва інтересів; надання притулку (тимчасово, одноразово, екстрено/кризово для осіб, постраждалих від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі); екстреного (кризового) втручання; соціальної профілактики; соціальної інтеграції та реінтеграції; соціальної адаптації (в частині здійснення навчання, формування та розвитку соціальних навичок, умінь, соціальної компетенції; представництва інтересів; корекції психологічного стану та поведінки в повсякденному житті; надання психологічної підтримки; посередництва та консультування; допомоги в оформленні документів; сприяння працевлаштуванню; допомоги у зміцненні/відновленні родинних та суспільно корисних зв'язків, організація груп самопомоги); соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах; соціального супроводу сімей, в яких виховуються діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування; інші соціальні послуги: (консультативний кризовий телефон; соціально-психологічна реабілітація (без надання можливості короткотермінового проживання)); соціального супроводження прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу; соціального патронажу осіб, які відбули покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі на певний строк, а також звільнених від подальшого відбування зазначених видів покарань на підставах, передбачених законом [63].

На «гарячій» лінії надаються: інформаційні, психологічні та юридичні консультації чоловікам та жінкам, які постраждали від домашнього насильства, насильства за ознакою статі, насильства стосовно дітей, або з питань загрози вчинення такого насильства, а також родинам, які перебувають в складних життєвих обставинах; психологічна допомога потерпілим від домашнього насильства жінкам, чоловікам, дітям.

Національна соціальна сервісна служба України у 2021 році ініціювала проведення заходів у рамках відзначення Всеукраїнської акції «16 днів проти насильства». З 19 листопада до 10 грудня такі заходи були проведені і в Чернівецькій області. Зокрема, були такі за змістом події: Трансляція відео роликів на тему: #протиДійнасильству, Розповсюдження буклетів, плакатів у закладах освіти та охорони здоров'я, спрямованих на профілактику насильства та поінформованості громади щодо установ і організацій, в які можна звернутись за допомогою у разі, якщо є факт насильства у сім'ї, Онлайн-конкурс дитячого малюнку «Світ без насильства», «Щаслива родина», Організація флешмобу «Синя стрічка» серед учнів закладів загальної середньої освіти, Висвітлення у засобах масової інформації питань щодо соціальної роботи працівників Чернівецького міського центру соціальних служб та надання допомоги особам, які постраждали від насильства, Трансляція відео ролика в школах «Світ без насильства очима дітей», Проведення тематичного семінару для соціальних працівників, фахівців соціальної роботи та інших спеціалістів, які надають соціальні послуги з питань запобігання насильству в сім'ї в територіальних громадах області та відвідування сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах з причин вчинення насильства [63].

Отже, ми проаналізували соціальні проекти, спрямовані на попередження насильства в дитячому середовищі. Охарактеризувавши проекти, можна зробити висновок, що наша держава дбає про подолання явища шкільного насильства.

2.2 Аналіз програм соціально-педагогічної профілактики насильства в шкільному середовищі

У різні вікові періоди дитина по-різному переживає вчинене над нею насильство. Умовно всі прояви можна розділити на три групи: діти дошкільного віку, тобто від немовлят до шести років; молодші школярі та школярі (в цьому віці починається формування моделі сімейних відносин, яка, як правило, формується в сім'ї).

Явище насильства потребує уважного розгляду, важливо вчасно виявити випадок жорстокого поводження з дитиною. Саме з цією метою ми запропонували методику виявлення дітей, які постраждали від насильства, з урахуванням вікових особливостей.

Для всіх вікових категорій характерні наступні прояви, що свідчать про заподіяне їм насильство: відставання у фізичному або розумовому розвитку, затримка мовленнєво-моторного розвитку, низька успішність, порушення нервової системи, енурез, порушення сну, тривога, тривалий депресивні стани, сумний або втомлений вигляд, втрата апетиту, постійний голод або спрага, занедбаність санітарно-гігієнічних норм, педикульоз, аутоагресія тощо.

У маленької дитини, яка стала жертвою насильства, виникають специфічні поведінкові реакції, вона може здригатися від звуків, неадекватно реагувати на запитання, нервувати.

Для дітей від трьох до шести років доцільно проводити методику виявлення дитячих страхів за допомогою малюнків, щоб зрозуміти дитячі інтереси, захоплення, особливості їх темпераменту, переживань і внутрішнього світу дитини. Загальновідомо, що за допомогою проєктивних методів можна отримати правдиві відповіді про пережите дитиною, оскільки дитина, яка стала жертвою насильства, може бути залякана кривдником або, не знаючи ставлення іншого до себе, вважати насильством. бути нормою.

Дітям пропонується помалювати на теми: «В дитячому садку», «На вулиці, у дворі», «Сім'я», «Що мені сниться страшний сон або чого я боюся вдень», «Чого. сталося зі мною найгірше або найкраще», «Ким я хочу бути».

Спочатку дітям пропонують помалювати кольоровими олівцями. Щоб викликати інтерес до малювання будинку, слід попросити дітей принести свої

малюнки, щоб показати деякі з них на занятті. На перших двох підготовчих заняттях дітям пропонувалося самим вибрати теми. Діти малювали: ведмедя, машини, дерева, ліс, людей тощо.

Після підготовчих занять можна приступати до тематичного малювання. Такі заняття мають проводитися двічі на тиждень і охоплювати одну-дві теми.

Зображення дітьми страхів не призводить до його посилення, а навпаки, знижує напругу від тривожного очікування його реакції. У малюнках страх уже багато в чому реалізований, як щось уже сталося, сталося насправді; залишається менше недоведеного, незрозумілого, невизначеного. Важливо, перш за все, щоб завдання ставив педагог, якому дитина довіряє. По-друге, сам малюнок повинен проходити в веселій атмосфері спілкування з однолітками, забезпечуючи їхню підтримку, не кажучи вже про схвалення самого вчителя [45].

Наступним етапом малювання є спрямоване подолання всіх страхів, до яких схильна дитина. Проводиться індивідуальна бесіда, в якій з'ясовується, чи боїться дитина самотності, нападу (бандитів), хвороби, смерті, батьків, якихось людей, покарання, казкових героїв, темряви, тварин, транспорту, стихії, висота, глибина, вода, вогонь, лікарі, кров. Склавши список страхів кожної дитини, вчитель дає завдання їх намалювати.

Ні в якому разі дитина не повинна поспішати виконувати завдання, тому що думки про те, як зобразити страх, передбачають зустріч з ним, контакт, зіткнення, що саме по собі знижує гостроту його сприйняття.

Існують дослідження, які показують, що в більшості сімейних малюнків існує певний зв'язок між тим, як намальовані члени сім'ї, і реальними стосунками між зображеними особами. Також, пояснюючи дитині малюнок, варто звернути увагу на те, що намальовані тварини, які лякають дитину, часто асоціюються з певною людиною.

Перехід від дошкільного дитинства до шкільного життя є одним із переломних моментів у психічному розвитку людини. Основною діяльністю дошкільника є гра. Це добровільна діяльність дитини: хоче гратися, не хоче не грає. Переступивши поріг школи, дитина повинна перейти до діяльності

навчання. Саме ця діяльність зараз має бути провідною для дитини. Але ця діяльність висуває до нього принципово нові вимоги порівняно з грою.

Інклюзія в навчальній діяльності пов'язана з новим типом стосунків дитини як у сім'ї, так і в школі. Удома, з одного боку, до життя дитини, до її діяльності ставляться більш шанобливо, ніж у школі. При цьому до неї висуваються більш жорсткі вимоги. У школі головним є вчитель. Він ставить усі основні вимоги. Не всі діти легко проходять період адаптації до шкільного життя. Деякі учні почувуються скутими; інші, навпаки, надто збуджені, важко контрольовані.

За наявності комплексу ознак насильства, на нашу думку, доцільно провести анкетування з морально-сімейних стосунків та за модифікованою методикою Рене Жіля. Завдяки цьому прийому можна виділити повний портрет дитини, точніше зрозуміти відповіді на запитання анкети, скласти враження про сім'ю та еталонне коло спілкування, виявити розуміння дитиною внутрішньо-сімейних стосунків. Методика наочно-мовна, складається з восьми картинок із зображенням дітей або дітей і дорослих, а також дев'яти текстових завдань. Її спрямованість - виявлення особливостей поведінки в різних життєвих ситуаціях, важливих для дитини, які стосуються її стосунків з іншими людьми. Перед початком роботи дитині повідомляють, що від неї очікують відповідей на запитання за картинками. Дитина повинна вибрати своє місце серед зображених людей або ідентифікувати себе з персонажем, який займає те чи інше місце в групі. Вона може вибрати його ближче або далі від певної людини. У текстових завданнях дитині пропонується вибрати типову форму поведінки, а деякі завдання побудовані на зразок соціометрії. Таким чином, методика дозволяє отримати інформацію про ставлення дитини до різних оточуючих його людей (в даному випадку сімейного оточення) і явищам.

Пропонована нами дитяча проективна методика міжособистісних відносин, крім якісної оцінки результатів, дозволяє представити результати дослідження за рядом змінних і кількісно. Матеріал дослідження, що характеризує систему особистісних установок дитини, можна умовно розділити на дві великі групи змінних: змінна, що характеризує специфічні особистісні

стосунки дитини: ставлення до сімейного оточення, ставлення до друга чи дівчини, потім авторитетний дорослий тощо; змінні, що характеризують саму дитину і проявляються в різних характеристиках: комунікативність, замкнутість, прагнення до домінування, соціальна адекватність поведінки.

Помітивши тривожні ознаки в поведінці старшокласників, доцільно провести опитування за спеціально розробленою анкетною для виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми. Ця анкета дозволяє зрозуміти ставлення дитини до батьків, до покарань, якщо вони були в її житті. Важливою особливістю анкети, на нашу думку, є те, що запитання не звужуються до виявлення випадків фізичного насильства, а акцентуються також на психологічних та економічних видах жорстокого поводження з дітьми.

Щоб скласти цілісну картину дослідження, необхідно також ознайомитися зі шкільною документацією щодо даної дитини, вивчити ситуацію в сім'ї, при необхідності провести опитування в еталонному колі спілкування.

На цьому етапі ми рекомендуємо наступні дії: опитування за анкетною про моральні проблеми та сімейні стосунки, яка ширше розкриває стосунки в сім'ї, соціальний паспорт сім'ї, в якому зазначаються ці дані за допомогою карта особистості дитини, яка дозволить розширити та узагальнити інформацію про предмет.

Так, у психолого-педагогічній літературі наводяться загальні показники, які проявляються в переживаннях і поведінці дитини з сім'ї, де практикується насильство. При їх виявленні ми можемо діагностувати наявність неадекватних стосунків у сім'ї, створення сприятливих умов для повноцінного розвитку дитини [45].

Найчастіше агресивні підлітки мають нестійкий образ «Я», тому їм необхідні ситуації успіху та інші засоби, створені задля посилення «Я». Підліток повинен навчитися вірити, що йому вистачить власних сил задля досягнення успіху без застосування агресивної поведінки. Ці діти часто відрізняються високим честолюбством та прагненням до суспільного визнання. Тому контролю над своїми спонуканнями їх можна ставити за умови змагання. А напругу

активності в позитивне русло – давати наскільки можна відповідальні доручення, дозволяють їм просуватися вперед [15].

Незважаючи на певні позитивні зрушення у вирішенні проблеми насильства, механізм соціально-правового захисту постраждалих від насильства залишається недосконалим: бракує належних установ для надання допомоги постраждалим та спеціально підготовлених спеціалістів у сфері запобігання насильству, системи для раннього виявлення випадків насильства в сім'ї є неефективним. Недостатньо ефективною є і система санкцій щодо осіб, які вчиняють домашнє насильство.

Специфіка соціально-педагогічної допомоги постраждалим від насильства спрямована на позитивну зміну середовища, в якому перебуває жертва насильства.

Сьогодні проблема виявлення дітей, які постраждали від насильства, стоїть досить гостро, враховуючи, що воно не завжди супроводжується фізичними діями. Саме з цією метою ми запропонували методику виявлення дітей, які постраждали від насильства. У рамках запропонованої методики, враховуючи вік дитини, визначено декілька етапів виявлення дітей, які постраждали від насильства. По-перше, потрібно звернути увагу на поведінку дитини.

По-друге, помітивши тривожні ознаки в поведінці дитини, доцільно провести опитування за спеціально розробленою анкетною для виявлення випадків жорстокого поводження з дитиною. Ця анкета дозволяє зрозуміти ставлення дитини до батьків, до покарань, якщо вони були в її житті. Важливою особливістю анкети, на нашу думку, є те, що запитання не звужуються до виявлення випадків фізичного насильства, а акцентуються також на психологічних та економічних видах жорстокого поводження з дітьми.

По-третє, щоб отримати більш детальну картину, варто провести метод діагностики, щоб з'ясувати міжособистісні стосунки школярів Рене Жіля. Завдяки цьому прийому можна виділити повний портрет підлітка, точніше зрозуміти відповіді на запитання анкети, сформувані враження про сім'ю та

еталонне коло спілкування, виявити розуміння дитиною внутрішньосімейного життя. стосунки.

Зрештою, щоб скласти повну картину дослідження, необхідно також ознайомитись зі шкільною документацією щодо цієї дитини, вивчити ситуацію в сім'ї, за потреби провести опитування серед референтного кола. спілкування.

Актуальність даного питання визначається тим, що у сучасних умовах зростає частота і ступінь виразності агресивної та жорстокої поведінки підлітків. Дуже цікавим постало питання про те, як підлітки з високим рівнем агресивності поведуть себе в конфліктних ситуаціях, які види агресії вони схильні проявляти. Проблема насильства над дітьми залишається актуальною, незважаючи на те, що на законодавчому рівні будь – які прояви насильства по відношенню до дитини, зокрема фізичне покарання, заборонені. Насильство може чинитися як дорослими щодо дітей, так і самими дітьми відносно одне одного. Профілактика проявів насильства в учнівському середовищі є одним із пріоритетних напрямків діяльності соціальних працівників та працівників психологічної служби навчального закладу.

Соціально-психологічна ситуація, яка склалася в Україні, потребує спільних дій усіх зацікавлених структур суспільства. Сьогодні викликає занепокоєність прояви насильства і в учнівському середовищі. Мають місце випадки, коли учні, спілкуючись один з одним, з'ясовують відносини не шляхом конструктивного діалогу, а з позиції агресивних дій.

З метою попередження випадків насильства у шкільному середовищі нами було розроблено програму соціально-педагогічної профілактики, яка створена щодо попередження будь-яких проявів насильства та жорстокості в початковому закладі, яка спрямована на розвиток загальнолюдських цінностей: моральності, духовності, гуманності, емпатійності, толерантності.

Мета програми: попередження проявів жорстокості і насильства та забезпечення прав неповнолітніх у навчальних закладах [33].

Програма передбачає наступні форми та методи роботи: лекції, тренінги, бесіди, консультації, години спілкування, розвиваючи заняття.

Завдання програми:

- навчити учнів, батьків, педагогів конструктивних форм поведінки та основ комунікації;
- розвивати здібності учнів адекватно сприймати себе та інших людей;
- зниження емоційної напруги та регуляція соціальних відносин;
- формування навичок позитивного впливу на оточуючих, прищеплення навичок самоконтролю.

Очікуваний результат – зниження рівня агресивності та ворожості, як передумова безконфліктної поведінки, позитивна динаміка розвитку особистісних рис, активізація соціальної активності та доброзичливих відносин, підвищення самооцінки, розвиток комунікативних та емпатійних здібностей.

Цільова аудиторія: учні, батьки, педагоги.

№	Цільова аудиторія	Теми заходів	Мета
1.	Учні	Міні-лекція «Ні насильству»	- закріпити і поглибити знання учнів про права людини, про насильство та його види; - формувати навички правомірної поведінки, вміння самостійно приймати рішення, відстоювати власну думку.
		Заняття «Протидія проявам насильства в учнівському середовищі»	- сприяти протистоянню різним видам насильства; - сприяти оволодінню інформацією про юридичний захист та соціально-педагогічну допомогу.

		Заняття «Як стати толерантною людиною?»	- дати уявлення про толерантність; - навчити учнів норм толерантних взаємин у групі, суспільстві.
		Інтерактивне заняття на тему: «Профілактика шкільного насильства»	-сформувати в дітей уявлення про насилля та його прояви; -повідомити про способи боротьби з насильством; -напрацювати навички подолання насильства та комунікування в складних ситуаціях.
2.	Педагоги	Пам'ятка для вчителів стосовно явища насильства у шкільному колективі	- формування навичок реагування на проблему насильства; -розвиток вмінь як протидіяти насильницьким діям до допомоги «жертвам шкільного насильства».
3.	Батьки	Бесіда «Як допомогти дитині у протидії насильству»	-ознайомити батьків із різними видами насильства; -знайти шляхи допомоги дитині, що є учасником насильства.

Більш детально із змістом профілактичних заходів можна ознайомитись у додатку Е.

2.3 Питання запобігання насильства в змісті професійної підготовки майбутніх соціальних працівників

У процесі професійної підготовки майбутніх соціальних працівників необхідно зважати на формування їх готовності до конфліктів між учнями і, навіть, на надмірну жорстокість учнів один до одного в класі. У шкільному середовищі можуть спостерігатися різні конфлікти. Однією з форм конфліктної взаємодії, найчастіше в шкільному віці, є булінг. Феномен булінгу негативно впливає на всіх учасників освітнього процесу і характеризується тривалістю

таких негативних наслідків. Безперечно, булінг у ЗЗСО негативно впливає також і на розвиток особистості школярів. Тому це потрібно враховувати під час професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи в освітніх закладах.

Професійна підготовка соціального працівника передбачає не лише діяльність педагога і студента, але й самостійну діяльність суб'єкта, саморозвиток, засвоєння досвіду шляхом аналізу, осмислення і перетворення сфери діяльності, в яку він включений.

Без сумніву, професійна підготовка повинна бути зорієнтована на модель майбутнього фахівця, що відображає структуру його діяльності, а сам процес підготовки має відображати специфіку майбутньої професійної діяльності.

Як зазначає Л. Міщик, підготовка спеціалістів у такій багатогранній, складній за змістом і формами діяльності, як соціальна робота, не може відразу усталитися і почати функціонувати як цілісна система [5]. Причинами цього можуть бути, на думку І. Миговича, наступні проблеми вищої освіти в цілому: репродуктивність навчання, його недостатня практична орієнтованість, відсутність міждисциплінарних зв'язків; а також проблема підготовки спеціалістів соціальної роботи в Україні, коли не маючи науково-обґрунтованих теорій і технологій, вона часто використовує традиційні елементи (деякі аспекти), переносить досвід підготовки з інших спеціальностей, своєрідну «кальку» з європейських країн [4]. При цьому трансформації в реальні умови в усіх трьох випадках виявилися не досить вдалимими.

Основною метою професійної діяльності соціального працівника, відповідно до професійного стандарту, є забезпечення дій спрямованих на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їх негативних наслідків для осіб та сімей, які в них перебувають [56]. Таким чином соціальний працівник працює на два фронти, по-перше, з уже існуючими проблемами, по-друге, з попередженням того, що в найближчий час може відбуватися.

Мета соціального менеджера і фахівця з соціальної роботи майже дослівно відповідає меті, вказаній в професійному стандарті соціального працівника, проте певні значні відмінності все ж є. Фахівець з соціальної роботи акцентується саме на наданні соціальних послуг, а соціальний менеджер здійснює планування, організацію, координацію та моніторинг соціальної роботи та здійснює оцінку потреб у соціальних послугах у громаді.

Відповідно до «Класифікації видів економічної діяльності» (КВЕД) — складової частини державної системи класифікації і кодування техніко-економічної та соціальної інформації в Україні (Класифікатор професій ДК 003:2010., 2021) професія соціального працівника та фахівця з соціальної роботи за своєю діяльністю належать до категорії Q – Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги. Тоді як соціальний менеджер, окрім Q, ще й підпадає під M (професійна, наукова та технічна діяльність) та O (державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування) [2].

У класифікаторі клас діяльності соціального працівника і фахівця з соціальної роботи різний. Якщо соціальний працівник займається наданням послуг догляду, соціальної допомоги для осіб похилого віку та інвалідів, то фахівець з соціальної роботи забезпечує денний догляд за дітьми, надання іншої соціальної допомоги. У фахівця ці формальні рамки більш розмиті і його діяльність за класифікатором має не такі жорсткі рамки. Соціальний менеджер, окрім цього (до того ж в значно більшій мірі), ще й займається консультуванням з питань керування в головних управліннях та діяльністю у сфері зв'язків з громадськістю, а також державним управлінням у сферах охорони здоров'я [52].

Такий багатоаспектний підхід до підготовки майбутнього соціального працівника і наявні «білі плями» на терені професіоналізації освітнього процесу потребували пошуку нових підходів до даного процесу.

В. Сластьонін вважає, що в основу професійної підготовки має бути покладений системний підхід, особистісно-діяльнісний та індивідуально-творчий [16]. Безперечно, з позиції системного підходу всі ланки підготовки

повинні максимально стимулювати активний стан всіх основних структурних компонентів особистості майбутнього соціального працівника в їх єдності.

До посади соціальний працівник I категорії та фахівець з соціальної роботи I категорії допускаються особи з вищою освітою першого або другого рівня за ступенем бакалавр або магістр та спеціальністю відповідної галузі знань; зі стажем роботи на посаді соціального працівника II категорії (у випадку фахівця з соціальної роботи береться до уваги стаж на посаді фахівця з соціальної роботи II категорії) не менше ніж два роки [52].

До посади «провідний соціальний працівник» та «провідний фахівець з соціальної роботи» допускаються особи з вищою освітою першого або другого рівня за ступенем бакалавра або магістра та спеціальністю відповідної галузі знань; зі стажем роботи на посаді соціального працівника I категорії (у випадку фахівця з соціальної роботи береться до уваги стаж на посаді фахівця з соціальної роботи I категорії) не менше ніж два роки [52].

Для того, щоб мати можливість працювати на цих посадах потрібні певні документи, які підтверджують освітню та професійну кваліфікацію. Для соціального працівника і фахівця з соціальної роботи – це диплом бакалавра з соціальної роботи. Для соціального працівника потрібна кваліфікація «бакалавр із соціальної роботи, соціальний працівник», а для фахівця з соціальної роботи потрібна кваліфікація «бакалавр із соціальної роботи, фахівець з соціальної роботи». Або в обох випадках це може бути диплом магістра із соціальної роботи, кваліфікація «магістр з соціальної роботи». У випадку соціального менеджера потрібен саме диплом магістра з соціальної роботи за кваліфікацією «магістр з соціальної роботи».

Проте наразі однією з найвагоміших перешкод розвитку професії «соціальна робота» на сьогодні в Україні є існуюче на національному рівні групування професій та розуміння змісту їх діяльності [65].

Міжнародна стандартна класифікація професій (МСКП-08) або International Standard Classification of Occupations (ISCO-08) є рекомендованою Міжнародною організацією праці як основа для усіх країн світу для групування

й класифікації професій на національному рівні. В Україні групування професій подано у Національному класифікаторі професій України ДК 003:2010. У ньому групування професій соціальної роботи здійснюється за чотирма основними професійними групами: 1483 Менеджери (управителі) у соціальній сфері; 2446.2 Професіонали в галузі соціального захисту населення; 3460 Соціальні працівники; 5133 Соціальні робітники. Натомість, у Міжнародній стандартній класифікації професій групування професій соціальної роботи відбувається за трьома рівнями: 1344 Менеджери – керівники з питань соціального добробуту (Social Welfare Managers); 2635 Професіонали соціальної роботи і консультування (Social Work and Counseling Professionals); 3412 Асистенти професіоналів соціальної роботи (Social Work Associate Professionals). Переклад російською мовою професій соціальної роботи у МСКП-08, який було використано за основу для формування української національної класифікації, не відповідає змісту англomовного оригіналу та міжнародним підходам до розуміння професії соціальної роботи на різних рівнях. Це створює суттєві труднощі як для розуміння змісту й ролі соціальної роботи загалом, так і для розвитку її професійного проекту в Україні [66].

Підсумовуючи, професійні стандарти визначають всі професійні аспекти діяльності людини, котра займає посаду соціального працівника чи взагалі будь-кого іншого. Професійні стандарти соціального працівника і фахівця з соціальної роботи є майже однаковими, а їх відмінності не настільки значні. А от діяльність і стандарти соціального менеджера мають зовсім іншу сферу застосування, хоча при цьому також стосуються соціальної роботи. Також сьогодні існує потреба в зміні класифікації професій, котрі пов'язані з соціальною роботою, щоб встановити відповідність міжнародним зразкам. Не варто забувати, що ринок праці весь час змінюється і сьогодні ці зміни ще більш радикальні і швидкі, зі зростанням ролі інформаційних технологій в світі сьогодні збільшується і кількість нових професій, відповідно зростає потреба в адаптації вже існуючих професій до умов часу. І класифікатор професій, як складова великої бюрократичної машини може не встигати за реаліями часу. Так як з'являються

нові професії, то і структура компетентностей вже існуючих теж зазнає змін. Виникають нові компетентності та зникають застарілі, чи неактуальні. Тож професійні стандарти мають весь час оновлюватись відповідно до потреб часу та потреб суспільства.

Важливою умовою ефективного здійснення професійної діяльності соціального працівника є формування в нього під час навчання у ЗВО готовності до реалізації конкретних завдань, в т.ч. профілактики насильства в шкільному середовищі.

Відзначимо, що поняття «готовність» розглядається як особливий психічний стан, який передбачає мобілізацію всіх сил особистості на виконання певних дій. Готовність виступає як важлива передумова ефективності майбутньої професійної діяльності [31].

Науковці Б, Ломов, О. Петровський визначають готовність як властивість особистості, сукупність спеціальних знань, умінь, навичок, які зумовлюють здатність виконувати певну діяльність на досить високому рівні.

Б. Ананьєв, В. Крутецький, С. Рубінштейн розуміють готовність як підготованість особистості до успішного здійснення конкретного виду професійної діяльності і включають в її зміст емоційно-вольову стійкість, комплекс знань, умінь, навичок, бажання максимально використати їх в діяльності тощо.

Отже, незважаючи на деякі відмінності в тлумаченні вченими поняття «готовність», більшість з них включають в структуру готовності знання, уміння, навички, ставлення до майбутньої професії.

Поняття «готовність» включає три складові: психологічну, теоретичну і практичну готовність [28].

Психологічна готовність передбачає формування позитивної мотивації на допомогу дітям, схильним до девіантної поведінки, усвідомлення наявності позитивних якостей, властивостей та особливостей у кожного учня і прагнення знайти ці позитивні риси, щоб опиратися на них у подальшій роботі. Це -

позитивна установка на співробітництво і формування довірливих відносин у процесі надання допомоги учневі та його сім'ї.

Теоретична готовність характеризується наявністю у фахівців необхідної системи знань про відхилення у поведінці, особливості їх проявів у молодіжному середовищі, причини, що зумовлюють цю поведінку, а також знань щодо психолого-педагогічних засад, змісту і процесу профілактики.

Практична готовність забезпечується формуванням у спеціалістів умінь і навичок організації профілактичної роботи, а також умінь і навичок використання різних форм, засобів та способів цієї роботи.

Готовність майбутніх соціальних працівників здійснювати профілактичну роботу зі школярами, схильними до насильства, є професійною необхідністю, адже від цього в значній мірі залежить успіх їх професійної діяльності і задоволеність результатами власної роботи [19].

Враховуючи те, що готовність не можна розглядати окремо від особистості, ми вважаємо, що категорія «готовність» має розглядатися як два взаємообумовлені, взаємопов'язані компоненти: готовність до діяльності і готовність особистості до розвитку і саморозвитку (самовдосконалення, самокорекція, самоуправління). На нашу думку, неможливо об'єктивно вибудувати структуру і зміст кваліфікаційних характеристик лише за допомогою зіставлення теоретичної і практичної моделей професіоналів. Необхідно враховувати вимоги до властивостей, якостей особистості і розвиненості різних компонентів в свідомості, психології і практичної діяльності соціального працівника. Без сумніву, професійно обумовлені якості є необхідною умовою для ефективної діяльності. Але не менш важливим є такі компоненти особистості, як її світогляд, гуманістично-ціннісна орієнтація і соціальна спрямованість. Істотно впливають на особистісні і професійні якості спеціаліста простір соціальних відносин суспільстві, становлення нового типу взаємодії спеціаліста соціальної роботи і клієнта, морально-правовий статус соціального працівника у суспільстві тощо.

Готовність фахівця до профілактики шкільного насилля можна визначити як особистісний стан, який передбачає наявність у суб'єкта образу, структури дії та постійної спрямованості свідомості на її успішне виконання. Він включає в себе різного роду мотиви, орієнтовані на усвідомлення завдань, моделі ймовірної поведінки, визначення спеціальних способів діяльності, оцінку можливостей у їх співвіднесенні з можливими майбутніми труднощами та необхідністю досягнення певного позитивного результату [19].

У контексті нашого дослідження нас зацікавили результати проведеного дисертаційного дослідження Рябової Ю. М. Підготовка майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі щодо сформованості готовності соціальних працівників і педагогічного персоналу освітніх закладів до профілактичної роботи з учнями, схильними до насильства, встановлено, що переважній більшості з них властивий низький і середній рівень готовності, що вважаємо недостатнім для досягнення позитивних результатів діяльності. Тому важливим завданням професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної роботи є формування у них готовності до роботи з цією категорією школярів у процесі вивчення відповідних теоретичних курсів з педагогіки, психології, соціальної роботи, практичних занять, виробничої практики в соціальних закладах, підготовки курсових, бакалаврських і дипломних робіт, участі у наукових конференціях, а також залучення до волонтерської діяльності [56].

Освітньо-професійна програма «Соціальна робота» спеціальності 231 «Соціальна робота» (для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти), затверджена вченою радою ЧНУ імені Юрія Федьковича, протокол №6, від 31.06.2021 р. містить компетентності, спрямовані на формування таких показників: інтегральні компетентності (здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у соціальній сфері або у процесі навчання, що передбачає застосування певних теорій та методів соціальної роботи і характеризується комплексністю та невизначеністю умов, здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях); загальні компетентності

(здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел, вміння виявляти, ставити та вирішувати проблеми, здатність приймати обґрунтовані рішення, здатність мотивувати людей та рухатися до спільної мети, визначеність і наполегливість щодо поставлених завдань і взятих обов'язків); фахові компетентності (знання і розуміння сутності, значення і видів соціальної роботи та основних її напрямів, здатність прогнозувати перебіг різних соціальних процесів, здатність до аналізу соціально-психологічних явищ, процесів становлення, розвитку та соціалізації особистості, розвитку соціальної групи і громади, здатність оцінювати соціальні проблеми, потреби, особливості та ресурси клієнтів, здатність розробляти шляхи подолання соціальних проблем і знаходити ефективні методи їх вирішення, здатність до надання допомоги та підтримки клієнтам із врахуванням їх індивідуальних потреб, вікових відмінностей, гендерних, етнічних та інших особливостей, здатність до розробки та реалізації соціальних проектів і програм, здатність до застосування методів менеджменту для організації власної професійної діяльності, здатність дотримуватися етичних принципів та стандартів соціальної роботи, здатність успішно функціонувати у системі міжособистісних відносин сфери «людина-людина», характеризуватися високою працездатністю та можливістю витримувати високу психоемоційну напругу, здатність налагоджувати та здійснювати соціально-педагогічну роботу в закладах освіти [46].

Аналізуючи зазначену освітньо-професійну програму «Соціальна робота», варто відзначити навчальні дисципліни, котрі сприяють формуванню у майбутнього соціального працівника професійної готовності до профілактики шкільного насильства, зокрема: «Психологія», «Вікова психологія», «Людина в сучасному соціумі», «Комунікація та професійні відносини в соціальній сфері», «Соціальна робота з різними групами клієнтів», «Соціальна робота з сім'ями», «Основи консультування в соціальній роботі», «Основи медіації і конфліктології», «Соціально-педагогічна робота в закладах освіти»,

«Соціальний супровід клієнта», «Профілактика домашнього насильства», «Профілактика булінгу в закладах освіти» [46].

Важливою складовою професійної підготовки майбутніх соціальних працівників є практика, яка значною мірою сприяє формуванню готовності до виконання відповідних завдань щодо профілактики та подолання насильства в шкільному середовищі. Зокрема, під час ознайомлювальної практики студенти отримують первинне уявлення про соціальні служби, установи та організації, в т.ч., які спрямовують свою діяльність на профілактику насильства. На 2-3 курсах майбутні фахівці виконують завдання навчальної (волонтерської та профілактично-виховної) практики (наприклад, ОКУ «Центр соціально-психологічної допомоги», Міський центр соціальних служб та ін.)

Враховуючи напрями наукового дослідження та інтереси студентів, здійснюється розподіл за відповідними базами професійно-орієнтованої стажерської практики на 4 курсі. Особисто мене зацікавила практика в ЗЗСО, спрямована також на дослідження проінформованості школярів щодо насильства та його проявів.

На нашу думку, у своїй діяльності при виникненні ситуацій булінгу необхідно застосовувати наступний алгоритм:

1. Ініціювання, обговорення та планування спільних дій адміністрації, психологічної служби, педагогічного колективу, учнівського самоврядування та батьківської громадськості, спрямованих на подолання виявлених недоліків у роботі навчального закладу з окресленої проблеми.
2. Збір необхідної інформації майбутніми соціальними працівниками щодо проявів булінгу серед учнів у навчальному закладі.
3. Систематичне вивчення психологічного клімату (спостереження, діагностика), особливостей міжособистісних стосунків у класних колективах, де виявлено булінг.
4. Виявлення булерів, а також реальних та потенційних жертв.
5. Створення умов недопущення явища булінгу.

6. Швидке і грамотне роз'єднання жертви з відповідними стресовими впливами булерів.

7. Визначення переліку можливих дій, спрямованих на припинення агресивної поведінки учнів. Вибір найефективніших способів досягнення мети. Роль педагога у такому алгоритмі має бути чітко визначена і дещо обмежена. Вчитель надає дитині-агресору та постраждалій дитині лише первинну допомогу, а потім передає її фахівцям психологічної служби школи.

8. Індивідуальна або групова (за необхідності) корекційно-відновлювальна робота з жертвами булінгу. У процесі надання допомоги суб'єктам насильства одним із головних завдань соціально-психологічної підтримки виступає корекція страхів та тривожності.

9. Проведення семінарів, тренінгів, круглих столів, годин психолога, спрямованих на формування ненасильницької моделі поведінки.

10. Коригування наявних агресивних форм поведінки булерів та формування нових форм поведінки учнів переважно за допомогою прикладу педагогів.

11. За необхідності залучення інших фахівців: медичних психологів, педіатрів, психотерапевтів, представників служб у справах дітей, кримінальної поліції, громадських організацій тощо.

12. Формування у жертв булінгу ціннісного ряду, способів соціалізації, стійкого ставлення до негативних явищ та негативних почуттів.

13. Робота з класним колективом з корекції поведінки, покращення стосунків та надання допомоги дитині-агресору та дитині-жертві.

14. Формування у педагогів навичок ідентифікації насильства як у своїй поведінці, так й у поведінці дітей з метою формування єдиного погляду на існуючу проблему. Недопущення проявів психологічного насильства до дітей з боку вчителів у вигляді порівнянь, навішування ярликів, ігнорування почуттів дітей та їхніх скарг на цькування.

15. Подолання егоцентризму в учнів та розвиток у них емпатії, асертивності, комунікативних здібностей, адекватної самооцінки,

самоконтролю та здатності до саморозвитку, критичності мислення, соціальної адаптованості та індивідуальних механізмів подолання важких станів і переживань [12].

Отже, основними показниками готовності соціального працівника до профілактики насильства у шкільному середовищі можна визначити, сформованість ціннісних особистісних орієнтацій до профілактики булінгу, сформованість загальних компетенцій, сформованість навиків випереджувального проєктного менеджменту, сформованість навиків здійснення моніторингу якості власної антибулінгової діяльності, навчання впродовж життя.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Було проаналізовано статистичні дані щодо ситуації поширення булінгу в межах України, зокрема м. Чернівці та здійснено характеристику соціальних проєктів, спрямованих на профілактику насильства, серед яких Український фонд «Благополуччя дітей», Міжнародний гуманітарний центр «Розрада», Міжнародна програма «Захищені, сильні, вільні», ДЕГО «ФЛОРА».

Пропонована нами дитяча проєктивна методика міжособистісних відносин дозволяє представити результати дослідження за рядом змінних і кількісно. Матеріал дослідження, що характеризує систему особистісних установок дитини, можна умовно розділити на дві великі групи змінних: змінна, що характеризує специфічні особистісні стосунки дитини та змінні, що характеризують саму дитину і проявляються в різних характеристиках: комунікативність, замкнутість, прагнення до домінування, соціальна адекватність поведінки.

Вибір стратегій профілактичної роботи повинен стосуватися напрямку з агресивними дітьми, що виступають «провокаторами» шкільного насильства. Найчастіше агресивні учні мають нестійкий образ «Я», тому їм необхідні ситуації успіху та інші засоби, створені задля посилення «Я». Учень повинен навчитися вірити, що йому вистачить власних сил задля досягнення успіху без застосування агресивної поведінки. Ці діти часто відрізняються високим честолюбством та прагненням до суспільного визнання. Тому контролю над своїми спонуканнями їх можна ставити за умови змагання. А напряму активності в позитивне русло – давати наскільки можна відповідальні доручення, дозволяють їм просуватися вперед.

Оскільки, шкільне насильство – це явище, яке має відношення до групи осіб, а не однієї людини, то очевидним постає власне готовність соціального працівника до групових форм роботи. Важливо розуміти, що груповий підхід повинен передбачати мінімізування насилля у школі у будь-якій його формі.

ВИСНОВКИ

Проаналізовано основні підходи до визначення поняття «насильство». Насильство є формою деструктивної соціальної взаємодії, фактором соціального ризику, що призводить до поглиблення соціально-психологічної та моральної роз'єднаності, взаємної недовіри та ворожості, бруталності та жорстокості у спілкуванні з оточенням.

Насильство над дітьми є результатом дії багатьох факторів: психологічних особливостей окремих індивідів, соціальних умов, що впливають на благополуччя сім'ї, діяльності соціальних інститутів, покликаних піклуватися про дітей, природи нашого суспільства як ціле. Можна виділити такі основні форми жорстокого поводження з дітьми та зневаги: фізичне насильство; сексуальне насильство або розбещення; психологічний (емоційне насильство); нехтування основними потребами дитини: їжа, одяг, відпочинок. При цьому доцільно зосередити увагу на психологічному насильстві, яке на сьогодні є найменш дослідженим примушування до дій, що суперечать моральним принципам, глузування, приниження, роздратування, образи, залякування. Варто зазначити, що жорстоке поводження з дітьми, насильство над ними може мати непрямий, вербальний характер: постійна лайка, крик, вживання нецензурних виразів тощо.

Висвітлено специфіку професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до запобігання насильства у шкільному середовищі.

Визначено сутність, види, нормативно-правові основи профілактики насильства у ЗЗСО. Аналізуючи отримані результати, робимо висновок, що школярам досить часто доводиться стикатися з насильством. При цьому більшість з них розуміють, що застосування насильства є неприпустимим і викликає у них негативну реакцію. Фахівцям, які працюють з підлітками (соціальним педагогам, психологам), необхідно навчитися виявляти тих, хто став жертвою насильства, і надавати їм допомогу.

Розроблено програму соціально-педагогічної профілактики насильства в шкільному середовищі, яка спрямована на попередження насильства серед дітей у шкільному середовищі.

Насильство над дітьми та нехтування їхніми інтересами може мати різні види та форми, але наслідки завжди: серйозний вплив на здоров'я, розвиток та соціалізацію дитини, часто загроза її життю чи навіть смерті. Проаналізувавши дані щодо цієї проблеми, ми дійшли висновку, що насильство над дітьми є великою проблемою та потребує подальшого вивчення та розробки превентивних заходів. Зараз проблема жорстокого поводження з дітьми в сім'ї переведена з рівня приватної проблеми сім'ї на державний рівень. Прийнято ряд законів, які є важливим кроком у боротьбі з жорстоким поводженням з дітьми. Проте, незважаючи на певні позитивні зрушення у проблемі жорстокого поводження з дітьми, механізм правового та соціального захисту дітей залишається недосконалим. Велике значення у боротьбі з насильством має профілактична діяльність. Ми розглянули лише основні форми насильства над дітьми, проаналізували стан законодавчої бази щодо захисту дітей від жорстокого поводження. Проте необхідно вивчити та проаналізувати причини жорстокого ставлення дорослих до дітей та розглянути можливі шляхи попередження цієї проблеми.

На основі освітньо-професійної програми визначено компетентності, які допомагають майбутньому соціальному працівникові бути готовим до профілактичної діяльності насильства у шкільному середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко Т. Ф. Явища мобінгу та булінгу в стосунках групи і особистості. *Шлях освіти*. 2018. № 2. С. 12–16.
2. Андрєєнкова В. Л., Мельничук В. О., Калашник О. А. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід: методичний посібник. Київ: ТОВ «Агентство Україна», 2019. 132 с.
3. Балакірєва О. М., Бондар Т. В. Соціальна обумовленість та показники здоров'я школярів та молоді : за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації студентівської молоді» : монографія / за наук. ред. О. М. Балакірєва. ЮНІСЕФ, ГО «Укр. інт соц. дослідж. ім. О. Яременка». К. : Поліграфічний центр «Фоліант». 2019. 127 с.
4. Барліт А. Ю. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти*. 2017. № 2. С. 44-46
5. Бафталовська Н. Я. Агресивна поведінка школярів. *Шкільному психологу. Усе для роботи*. № 6 (18). 2010.
6. Безпалько О. В. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми. К. : ТОВ «К.І.С.», 2010. 167 с.
7. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К. : Центр учбової літератури, 2018. 208 с.
8. Боаль А. Ігри для акторів і неакторів. Київ: ГО «Театр для діалогу», 2016. 264 с.
9. Борщевська А. В. Булінг у школах як чинник психічного нездоров'я. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Львів. 2019. Вип. 6. С. 48-52.
10. Булінг в українських школах. Дослідження UNICEF Ukraine *Директор школи*. 2017. № 12. С. 7–11.

11. Булінг: реалії та шляхи подолання: бібліогр. покажч. / уклад. В. П. Балюк та ін. Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Бібліотека імені М. А. Жовтобрюха. Полтава, 2019. 16 с.
12. Волинець Л., Дорошок Т., Євсюкова М. Система захисту дітей від жорстокого поводження: навч. метод. посіб. К.: Держсоцслужба, 2017. 395 с.
13. Гончаров В. В. Жорстока поведінка в шкільному середовищі. *Соціальний педагог*. 2018. № 11. С. 59-61.
14. Гончарук Н. М. Психологічні особливості комунікативних умінь та навичок у школярів. *Проблеми сучасної психології*. 2019. Випуск 16. С.170-178
15. Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія Психологічні науки*. 2013. Вип. 114. С. 46-50.
16. Джуська А. В. Булінг порушення права дитини на повагу до її гідності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Юридичні науки*. Київ, 2019. Т. 30(69), № 2. С. 26-33.
17. Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей: збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., 29–30 квіт. 2014 р. Тернопіль, 2014. 802 с.
18. Дорожко І. І., Малихіна О. Є., Туріщева Л. В. Насильство. Булінг. Проблема в запитаннях та відповідях: навч. метод. посібн. Харків: ВГ «Основа», 2019. 144 с.
19. Дубровська Є. В., Ясеновська М. Е. Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в школі: навч.-метод. посіб. Київ, 2011. 96 с.
20. Етимологія насильства Соціальна робота в Україні на початку XXI століття: проблеми теорії і практики: Матеріали доповідей на Міжн. наук. практи. конф., К., 2019. С.119-130.
21. Закон України «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги профілактики» від 29. 09. 2015 р. № 1155 / 27600. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1155-15#Text> (дата звернення: 17.10. 2022)

22. Закон України «Про освіту» від 06.07.2019 р. № 38-39. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 07.10. 2022)
23. Калініна Л. М. Наукові підходи і методи вивчення особистості учня: аспекти розкриття теми у підручнику менеджера. Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць Ін-т педагогіки АПН України. К. : Пед. думка, 2006. Вип. 6.
24. Кодекс України про адміністративні правопорушення. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2018. № 2657-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19>
25. Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року. Дата оновлення 21.12. 1995р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 18.09.2022)
26. Кондрашова, Л. В., Лаврентьєва, О. О., Зеленкова, Н. І. Методика організації виховної роботи в сучасній університеті: навчальний посібник. Кривий Ріг : КДПУ, 2017. 187 с.
27. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій ін.; Нац. акад. прав. наук України; 2-ге вид., переробл. і допов.. Харків: Право, 2011. 1128 с.
28. Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*. 2015. Вип. 37. С. 174–187
29. Король А. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2018. № 12. С. 85-91.
30. Костюк О. Досвід Канади щодо антибулінгової роботи в середній школі. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2015. № 4. С. 28-35.
31. Котова Ю. Методи профілактики та корекції агресивної поведінки студентів. *Журнал «Соціальний педагог»*. № 3, 2019. 63 с.
32. Кулішенко П. В. Проблематика жорстокості і насильства у змісті підручника для директора школи. URL: http://undip.org.ua/upload/blockf532_36.pdf
33. Кіричевська Е. В. Насильство в освітньому середовищі: діагностика, аналіз, стратегії подолання. Особистість в єдиному освітньому просторі:

матеріали конф. «Філософія образования личности», 26-27 черв. 2019р. Запоріжжя, 2019. С. 94106.

34. Луценко О. Л., Ткачук К. Є. Булінг по-дорослому: психологічні особливості жертв цькування у педагогічному середовищі. *Практична психологія та соціальна робота*. 2013. № 11. С. 43–49.

35. Лушпай Л. І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Філологічна. 2013. Вип. 33. С. 85-89.

36. Лушпай Л. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). *Українознавчий альманах*. 2018. Вип. 4. С. 126-131.

37. Малишевська А. П. Психологічне насильство і обдарована дитина. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2019. № 5. С. 5355.

38. Миськевич Т. Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки України та світовий досвід. *Громадська думка про правотворення*. 2019. № 1. С. 18–22.

39. Можайкіна О.С. Формування особистості неповнолітнього в контексті запобігання протиправної поведінки. Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. праць Рівнен. держ. пед. ун-т. Рівне, 2003. Вип. 26.С. 149-152.

40. Мойсеєва Є. Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 139-148

41. Найдьонова Л.А. Гуманізація стосунків через подолання цькування в шкільній спільноті АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ: Міленіум, 2007. Вип. 17(20). С. 157-166

42. Насильство в школі: аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні / під ред. Дубровська Є., Ясеновська М., Алексеєнко М. К. : ВГО «Жіночий консорціум України», 2009. 34 с.

43. Насильство : Юридична енциклопедія : у 6 т. за ред. кол. Ю. С. Шемшученко та ін. : К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2019. Т. 4. Н. П. 720 с.
44. Опитування ЮНІСЕФ: понад третина молодих людей у 30 країнах світу потерпають від онлайн-булінгу // UNICEF : офіц. сайт.04.09.2019. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/прес-релізи/опитування-юнісеф-понад-третинамолодих-людей-у-30-країнах-світу-потерпають-від-онлайн> (дата звернення: 10.10. 2022)
45. Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в школі. Навчально-методичний посібник. К. : Huss, 2011. 96 с.
46. Освітньо-професійна програма «Соціальна робота» перший (бакалаврський) рівень вищої освіти, ступінь вищої освіти Бакалавр, галузь знань 23 Соціальна робота, спеціальність 231 Соціальна робота (затверджено вченою радою ЧНУ ім. Ю. Федьковича від 31.06.21р. протокол №6). URL: <https://drive.google.com/file/d/12sPuhblwXAqHb5znAUJyVY7Tko8Tvmoc/view>
47. Плутицька К. М. Підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства. Сер.: Юриспруденція. 2017, № 29, Т. 2
48. Пономарьов В. І. Дослідження акцентуацій характеру учасників булінгу у контингенті школярів регіонального соціального закладу для неповнолітніх: *Світ медицини та біології*. 2013. № 3. З. 126130. (С.126)
49. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі: методичні рекомендації О. Ю. Дроздов та ін. Полтава ПОШПО, 2011. 80 с.
50. Приходько Ю.О. Психологічна профілактика як напрямок діяльності психолога закладу освіти Ю.О. Приходько Вісник Інституту розвитку дитини : зб. наук. пр. Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Ін-т розвитку дитини. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. Вип. 8.С.158-166.
51. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України від 18.12.2019 року № 2657-VIII.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text> (дата звернення: 10.10.2022)

52. Про затвердження професійного стандарту «соціальний працівник»: Наказ Міністерства Соціальної Політики України № 1049 від 15.08.2019 р. URL: <https://www.me.gov.ua/Files/GetFile?lang=uk-UA&fileId=0a453e22-d684-44d4-9f8b-a1fa47561f96>

53. Програма профілактики «Bullying No Way». URL: <https://bullyingnoway.gov.au> (дата звернення: 05.09.2022р.)

54. Психологічна корекція особистості дітей, які зазнали насильства в сім'ї : навчально-методичний посібник під ред. С. Д. Максименко та ін. К.: Міленіум, 2011. 251 с.

55. Психологічна профілактика насилля і ворожості в суспільному та приватному житті: тези учасників Круглого столу (Івано-Франківськ, 5 травня 2015 року). Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015. 76 с.

56. Сидорук І. Булінг як актуальна соціальнопедагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. № 1(302): Серія «Педагогічні науки». С. 171-172.

57. Словник іншомовних слів. URL: <http://www.rozum.org.ua/index> (дата звернення 21.10.2022)

58. Соціальна педагогіка: підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2017. 256 с.

59. Стельмах С. Антигуманізм: вчитель як фасилітатор булінгу в дитячому середовищі. Наукові записки УКУ. 2019. Ч. 4 : Педагогіка. Психологія, вип. 1. С. 293-302.

60. Стельмах С. Булінг у університеті та його наслідки С. Стельмах Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць / за заг. ред. проф. В. І. Сипченка. Вип VI. Слов'янськ: СДПУ, 2018. С. 431-440

61. Українська мережа за права дитини. URL: <https://childrights.org.ua/members/vbo-ukrayinskyj-fond-blagopoluchchya-ditej/>

62. Центр прав людини ZMINA «Пів року боротьби з цькуванням підсумки експерта» URL: https://zmina.info/articles/pivroku_borotbi_z_bulingom_u_shkolah_pidsumki_jekspe_rta (дата звернення 17.09.22)
63. Чернівецький міський центр соціальних служб URL: <https://dsp.city.cv.ua/pro-departament/chernivetskyi-miskyi-tsent-r-sotsialnykh-sluzhb> (дата звернення 17.09.22)
64. АМОК Antimobbekonsulenterne / Mobbeland. URL: <http://www.mobbeland.dk>
65. Boyko O. Social work education in post-socialist and post-modern era: the case of Ukraine. In Global Social Work. Crossing Borders, Blurring Boundaries: Monography / Ed. by Carolyn Noble, Helle Strauss, Brian Littlechild (eds.). Sydney: Sydney University Press, 2014. P. 257–269.
66. International Labor Organization. International Standard Classification of Occupations 08. URL: <https://www.ilo.org/public/english/bureau/stat/isco/isco08/index.htm>.
67. Olweus Bullying Prevention Program. 2019. URL: www.clemson.edu/olweus
68. Olweus D. Bullying at school: tackling the problem. URL: http://www.oecdobserver.org/news/archivestory.php/aid/434/Bullying_at_school:_tackling_the_problem.html
69. Olweus D. Bullying at school: what we know what we can do. URL: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/pits.10114/abstract>
70. Olweus D. Bullying at school. Blackwell Publ. URL: <http://books.google.com.ua>
71. Olweus D. Bullying at school. Blackwell Publ. 1993. 215 p.
72. Pepler, D., Wendy, M., Craig W., O'Connell, P., Atlas, R., Charach, A. Making a difference in bullying: evaluation of a systemic schoolbased programme in Canada / Bullying in schools: how successful interventions can be? [ed. P. K. Smith, D. Pepler, K. Rigby]. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2018. 140

73. Randall P. *Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims*. Florence, KY, USA: BrunnerRoutledge, 2012. URL: <http://site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=10053591>

74. *Safe to Learn: embedding antibullying work in schools* Department for Children, Schools and Families (DCSF) guidance 2019 p. URL: : <http://www.anti-bullyingalliance.org.uk/media/7486/safetolearn.pdf> Заголовок з екрану.

75. Salisbury J. *Challenging Macho Values: Ways of Working with Boys in Secondary Schools*. Routledge Falmer, 2017. 338p. URL: <http://site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=100957668>

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Анкета для учнів «Насилля у школі»

Шановний учасник опитування, просимо Вас відповісти на представленні нижче питання, обравши один із запропонованих варіантів. Опитування має анонімний характер і отримані дані будуть використані тільки в узагальненому вигляді.

1. Чи знаєте ви, що таке насилля?

- а) так   б) ні   в) приблизно

2. Чи розмовляв хтось із вами про насилля? Якщо так, то де саме?

- а) удома   б) у школі

3. Чи вважаєте насиллям:

- а) побиття іншої людини   б) моральне приниження іншої людини
в) безпідставне залякування іншої людини
г) обмеження свободи вибору іншої людини
д) безпідставне вимагання грошей від іншої людини

4. Чи доводилося вам переживати насилля? Якщо так, то де саме і від кого?

- а) удома від батька   б) удома від матері   в) у громадських місцях
г) у школі від однолітків   д) у школі від учителів   е) у школі від старших учнів

5. Що ви відчували, коли над вами чинили насилля?

- а) образу   б) біль   в) ненависть до кривдника
г) бажання помститися   д) власну слабкість   е) розчарування

6. Чи ви самі коли-небудь чинили насилля над іншими?

- а) так   б) ні   в) не знаю чи це було насилля

7. Чи можете дозволити собі висловити власну думку в присутності вчителів?

- а) на всіх уроках   б) на деяких уроках
в) у позаурочному спілкуванні з учителями

8. Чи гарантує школа дотримання ваших прав?

- а) так, завжди   б) іноді   в) зазвичай, ні

9. Чи доводилося вам у школі переживати приниження власної гідності? Якщо так, то від кого?

- а) від учителів   б) від ровесників   в) від адміністрації школи

10. Чи мають ваші батьки змогу захистити вас, якщо будуть порушуватися ваші права?

- а) так   б) ні, до них не прислухаються

11. Яке з поданих нижче означень найкраще характеризує ставлення вчителів до учнів?

- а) дружнє   б) наказування   в) партнерське
г) нерівноправне   д) поблажливе   е) толерантне   є)

байдуже

12. У кого б ви попросили допомоги у вирішенні особистих проблем?

- а) у батьків   б) у класного керівника   в) у вчителя якому довіряю
г) у директора школи   д) у подруги (друга)   е) немає в кого
є) у когось іншого (вказіть) _____.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАКАЗ26 02 20 20 р.

м. Київ

№ 293

Про затвердження плану заходів,
спрямованих на запобігання
та протидію булінгу (цькуванню)
в закладах освіти

Відповідно до абзацу дев'ятого частини першої статті 64 Закону України «Про освіту», згідно з пунктом 8 Положення про Міністерство освіти і науки України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 року № 630 (із змінами), та з метою створення безпечного освітнього середовища в закладах освіти

НАКАЗУЮ:

1. Затвердити план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти, що додається.
2. Директорату інклюзивної та позашкільної освіти (Хіврич В. В.) забезпечити подання цього наказу в установленому законодавством порядку на державну реєстрацію до Міністерства юстиції України.
3. Департаментам (управлінням) освіти і науки обласних, Київської міської державних адміністрацій, іншим відповідальним виконавцям заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти, забезпечити виконання затвердженого цим наказом плану заходів.
4. Цей наказ набирає чинності з дня його офіційного опублікування.

Наказ про затвердження плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти

ДОДАТОК В

Методика Рене Жиля

Методика спрямована на дослідження соціальної пристосованості дитини, сфери її міжособистісних відносин та їх особливостей, її сприйняття внутрішньо-сімейних стосунків, деяких характеристик її поведінки.

Методика дозволяє виявити конфліктні зони в системі міжособистісних відносин дитини, даючи тим самим можливість, впливаючи на ці відносини, впливати на подальший розвиток особистості дитини.

Проективна візуально-вербальна методика Р. Жиля складається з 42 завдань, серед яких 25 картинок із зображенням дітей або дітей і дорослих з коротким текстом, що пояснює зображену ситуацію і питанням до досліджуваного, а також 17 текстових завдань.

Дитина, розглядаючи малюнки, відповідає на поставлені питання, показує вибране нею місце на картинці, розповідає як вона повела б себе в тій чи іншій ситуації або вибирає один з перерахованих варіантів поведінки.

Психологу можна супроводжувати обстеження бесідою з дитиною, в ході якої можна уточнити ту чи іншу відповідь, дізнатися подробиці здійснення дитиною її виборів, з'ясувати, певні особливі, «делікатні» моменти в її житті, дізнатися про реальний склад сім'ї, а також поцікавитися, хто ті люди, які намальовані, але не позначені на картинках.

Для дітей дошкільного віку рекомендовано проводити методику у декілька етапів, де в кожному етапі: по 14 питань на кожному із зніть. Під час тестування необхідно звертати увагу на реакцію дитини, задавати уточнюючі питання якщо дитина вагається, у разі її втоми, припинити тест.

Методика може бути використана при обстеженні дітей від 4 до 12 років, а у випадку вираженого інфантилізму і затримки психічного розвитку - і більш старшого віку.

Психологічний матеріал, що характеризує систему особистісних відносин дитини, одержаний за допомогою методики, можна умовно розділити на дві великі групи змінних:

Змінні, що характеризують конкретно-особистісні відносини дитини з іншими людьми:

1. ставлення до матері;
2. ставлення до батька;
3. ставлення до батьків загалом;
4. ставлення до братів і сестер;
5. ставлення до бабусі, дідуся та інших близьких дорослих родичів;
6. відношення до друга (подруги);
7. ставлення до вчителя (вихователя).

Змінні, що характеризують особливості самої дитини:

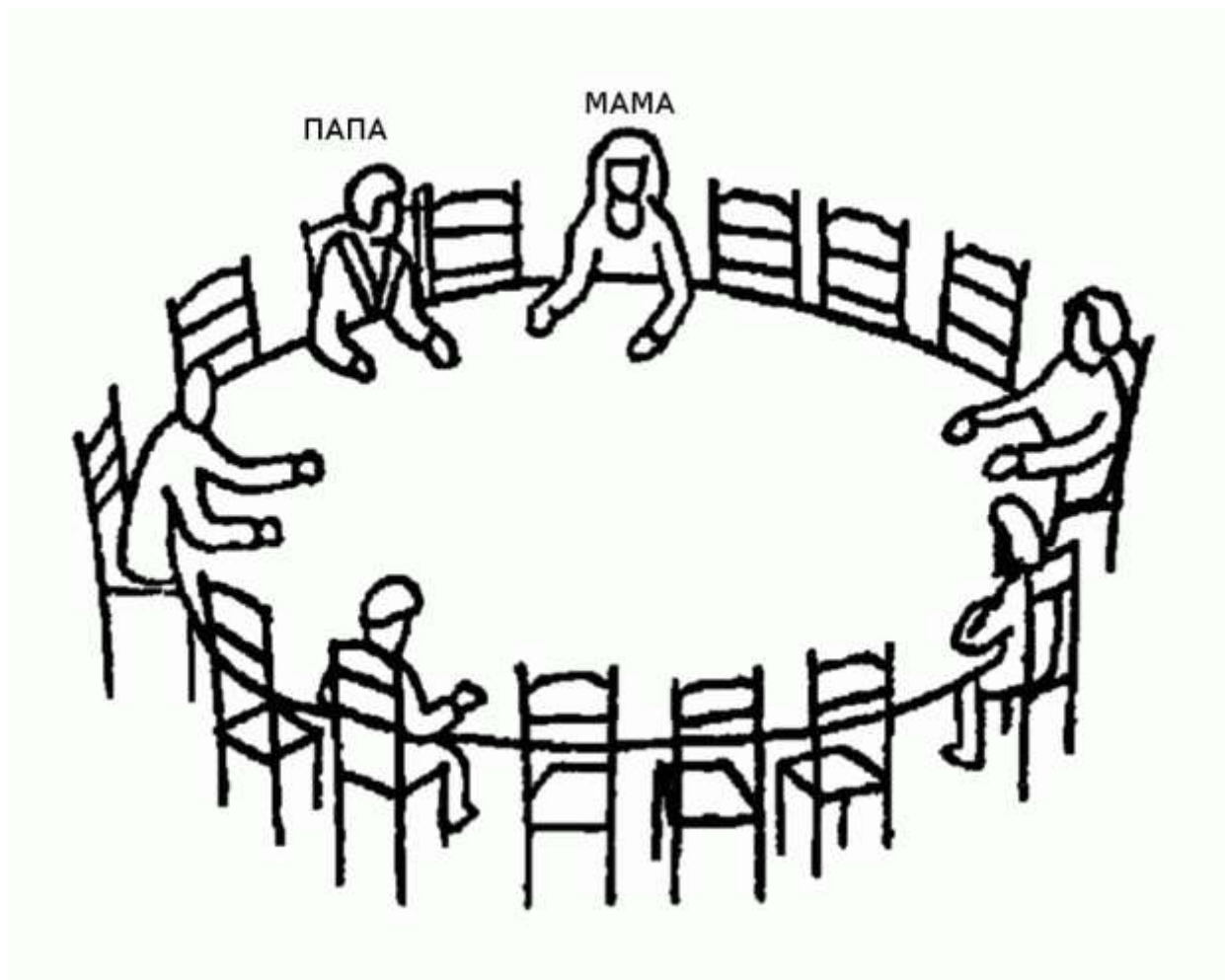
8. допитливість;
9. прагнення до спілкування у великих групах дітей;
10. прагнення до домінування, лідерства в групах дітей;
11. конфліктність, агресивність;
12. реакція на фрустрацію;
13. прагнення до усамітнення.

І, як загальний висновок, **ступінь соціальної адекватності поведінки дитини**, а також фактори (психологічні та соціальні), що порушують цю адекватність.

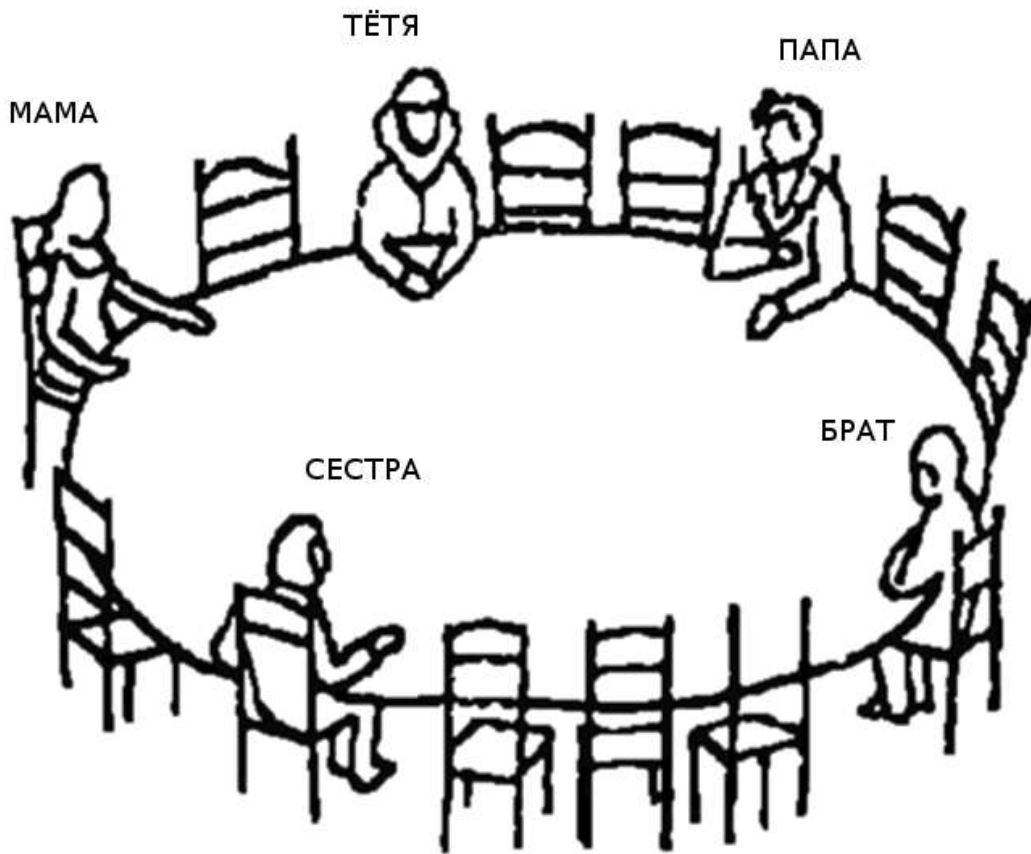
Тестовий матеріал

1. Ось стіл, за яким сидять різні люди. Познач хрестиком, де сядеш ти.

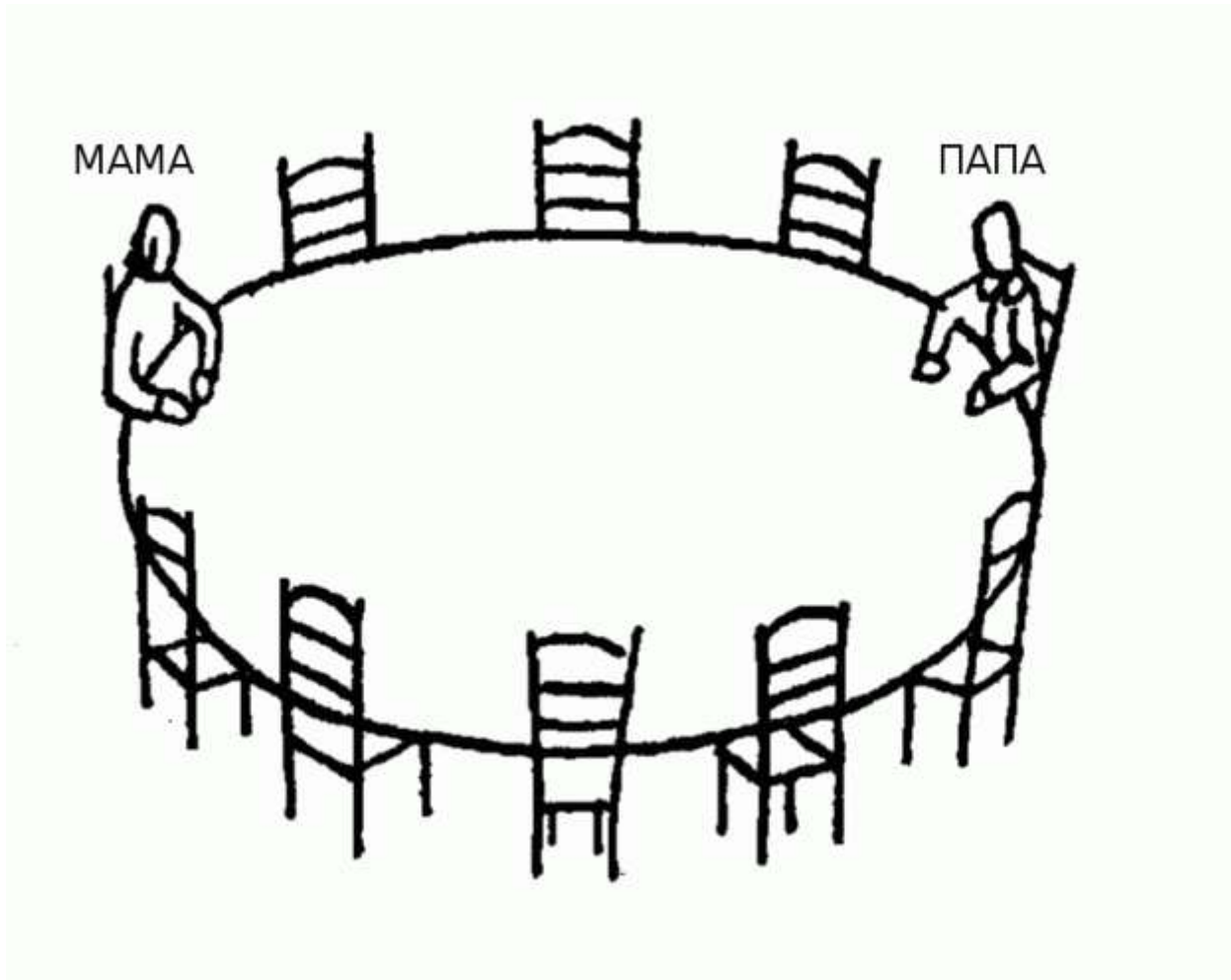

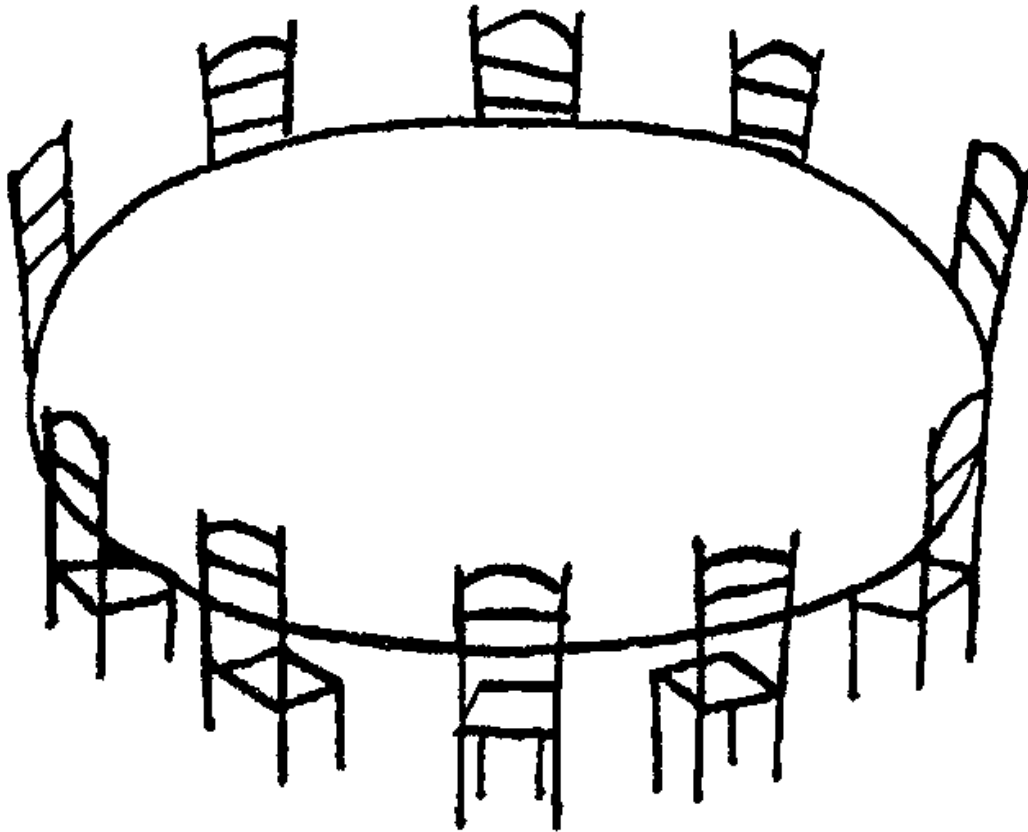
2. Познач хрестиком, де ти сядеш.

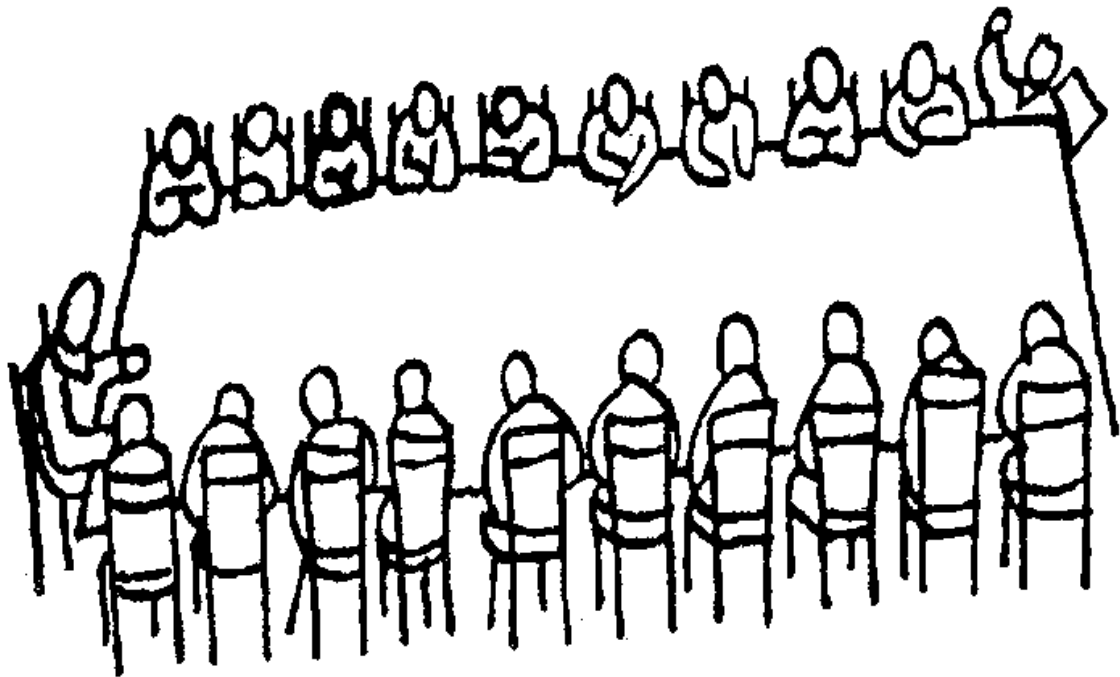
3. Познач хрестиком, де ти сядеш.

4. А тепер розмісти кілька людей і себе навколо цього столу. Познач їх родинні стосунки (тато, мама, брат, сестра) або (друг, товариш, однокласник).

**5. Ось стіл, на чолі якого сидить людина, яку ти добре знаєш. Де сів би ти?
Хто ця людина?**

6. Ти разом зі своєю родиною будеш проводити канікули у господарів, які мають великий будинок. Твоя сім'я вже зайняла кілька кімнат. Вибери кімнату для себе.

БРАТ				ПАПА и МАМА
СЕСТРА				

7. Ти довгий час гостюєш у знайомих. Познач хрестиком кімнату, яку б вибрав (вибрала) ти.

ПАПА И МАМА				
ДЕДУШКА И БАБУШКА				

8. Ще раз у знайомих. Познач кімнати деяких людей і твою кімнату.

9. Вирішено піднести одній людині сюрприз. Ти хочеш, щоб це зробили?

Кому? А можливо тобі все одно? Обери одну відповідь.

10. Ти маєш можливість виїхати на кілька днів відпочивати, але там, куди ти їдеш, тільки два вільних місця: одне для тебе, друге для іншої людини.

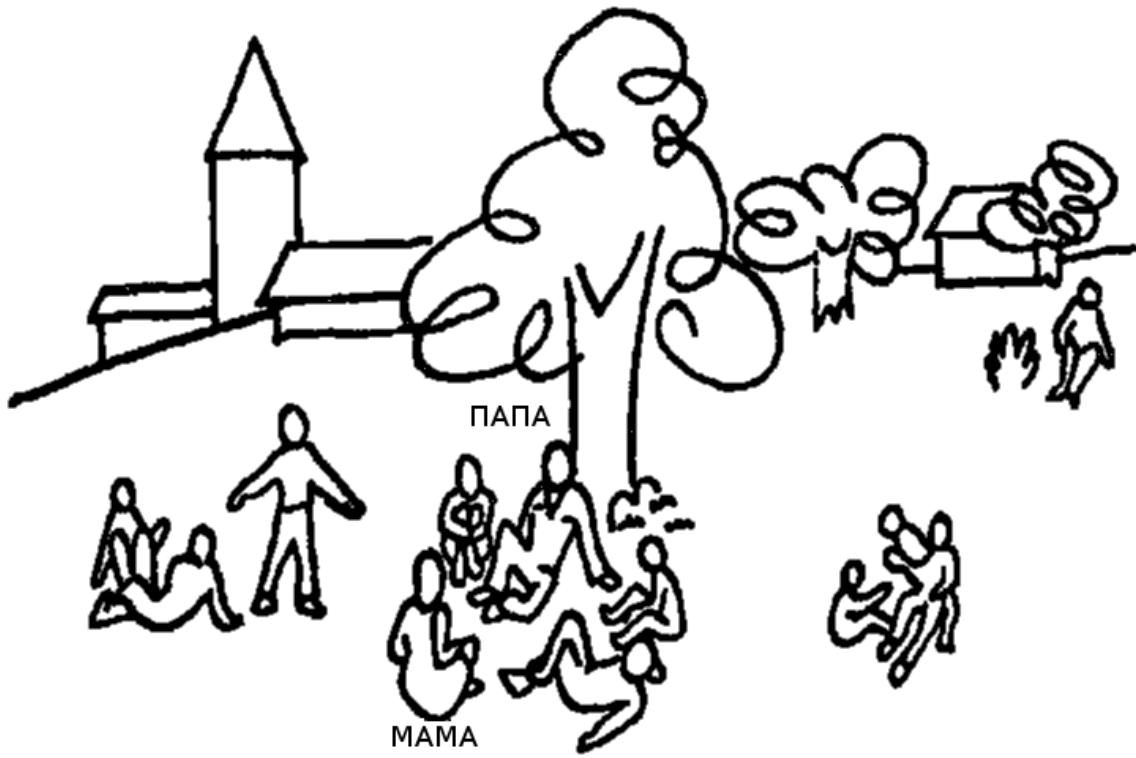
Кого б ти взяв із собою?

11. Ти втратив щось, що коштує дуже дорого. Кому першому ти розповіси про цю прикрість?

12. У тебе болять зуби, і ти повинен піти до зубного лікаря, щоб вирвати хворий зуб. Ти підеш один? Або з кимось? Якщо підеш з кимось, то хто ця людина?

13. Ти чудово впорався зі складним завданням. Кому першому ти розповіси про це?

14. Ти на прогулянці за містом. Познач хрестиком, де знаходишся ти.

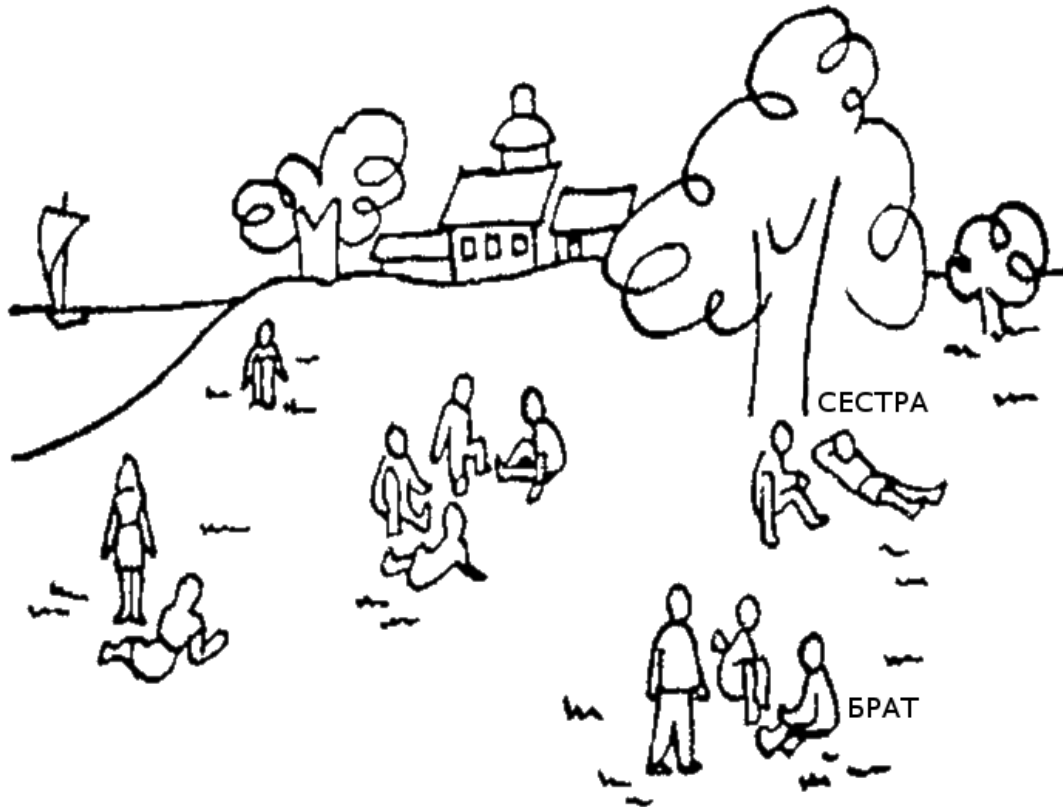

15. Інша прогулянка. Познач, де ти на цей раз.

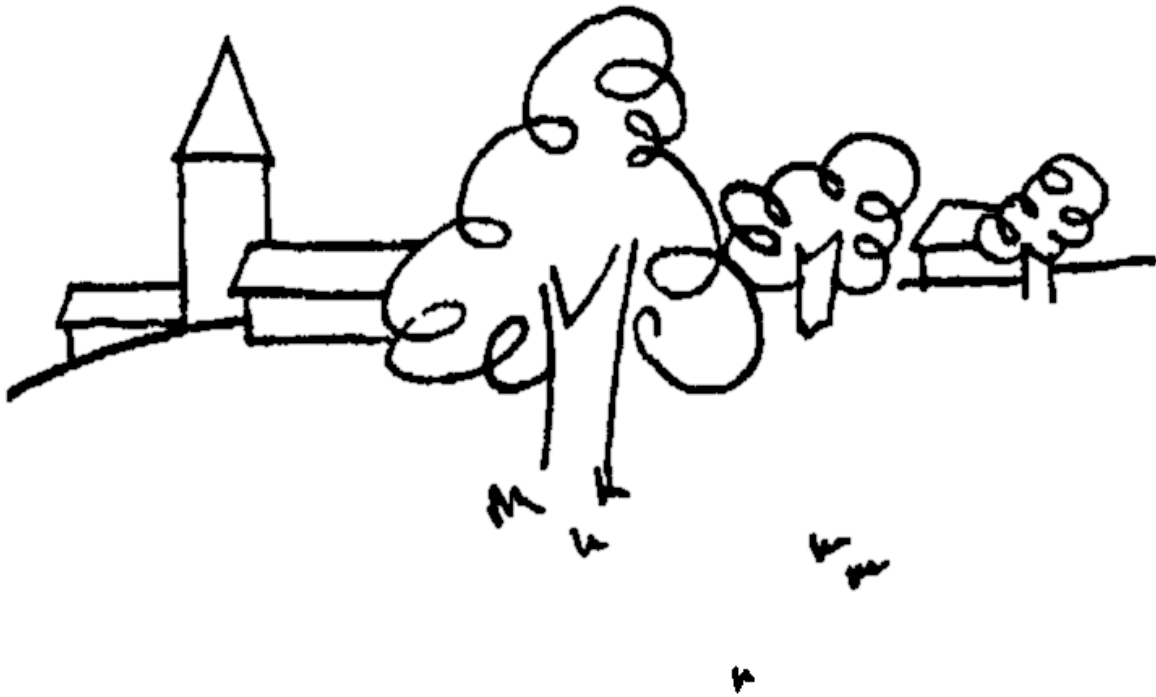

16. Де ти на цей раз?

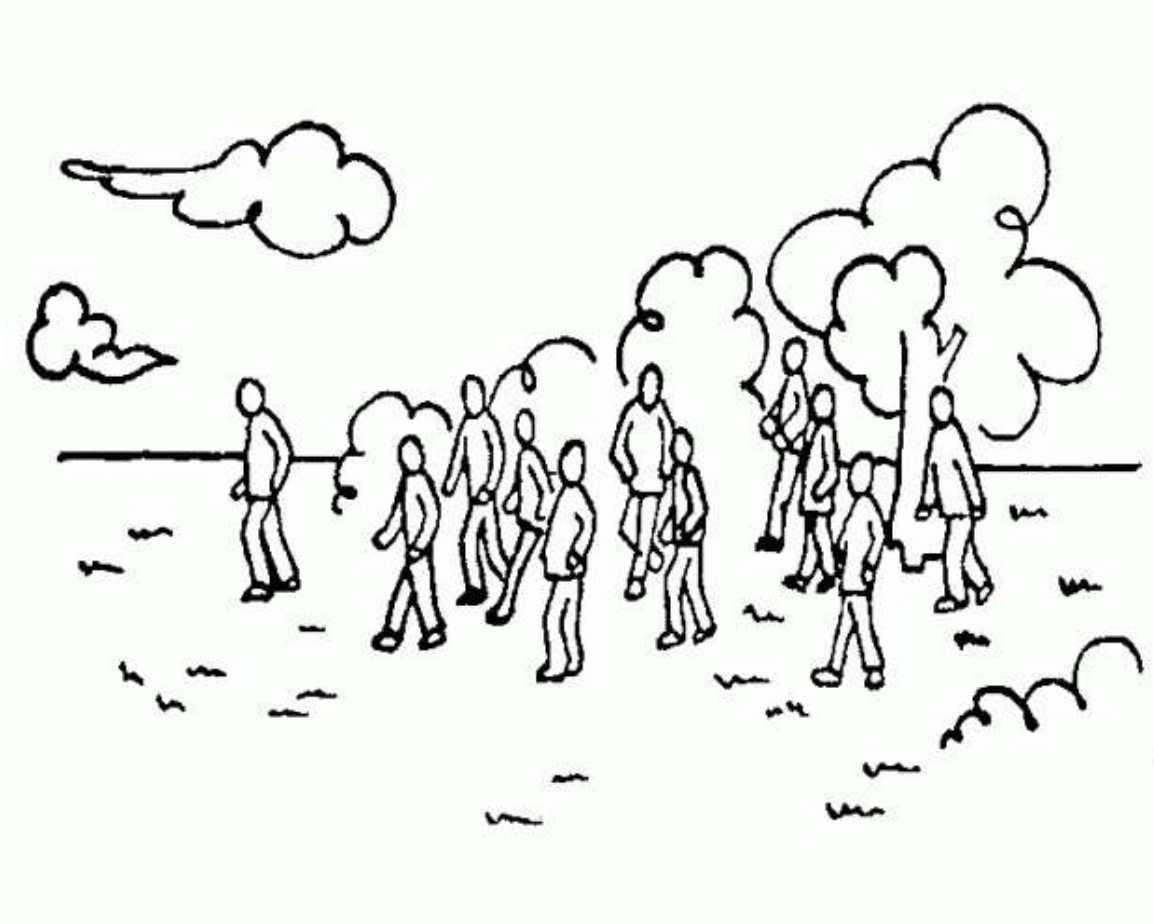
17. Тепер на цьому малюнку розмісти кілька людей і себе. Намалюй або познач хрестиками. Розкажи, що це за люди.

18. Тобі і деяким іншим дали подарунки. Хтось отримав подарунок набагато кращий за інших. Кого б ти хотів бачити на його місці? А можливо тобі все одно?

19. Ти збираєшся в далеку дорогу, їдеш далеко від своїх рідних. За ким би ти сумував найсильніше?

20. Ось твої товариші йдуть на прогулянку. Познач хрестиком, де знаходишся ти.

21. З ким ти любиш грати: з товаришами твого віку; молодшими за тебе; старшими за тебе? Обери одну з можливих відповідей.

22. Це майданчик для ігор. Покажи, де знаходишся ти.

23. Ось твої товариші. Вони сваряться з невідомої тобі причини. Познач хрестиком, де будеш ти.

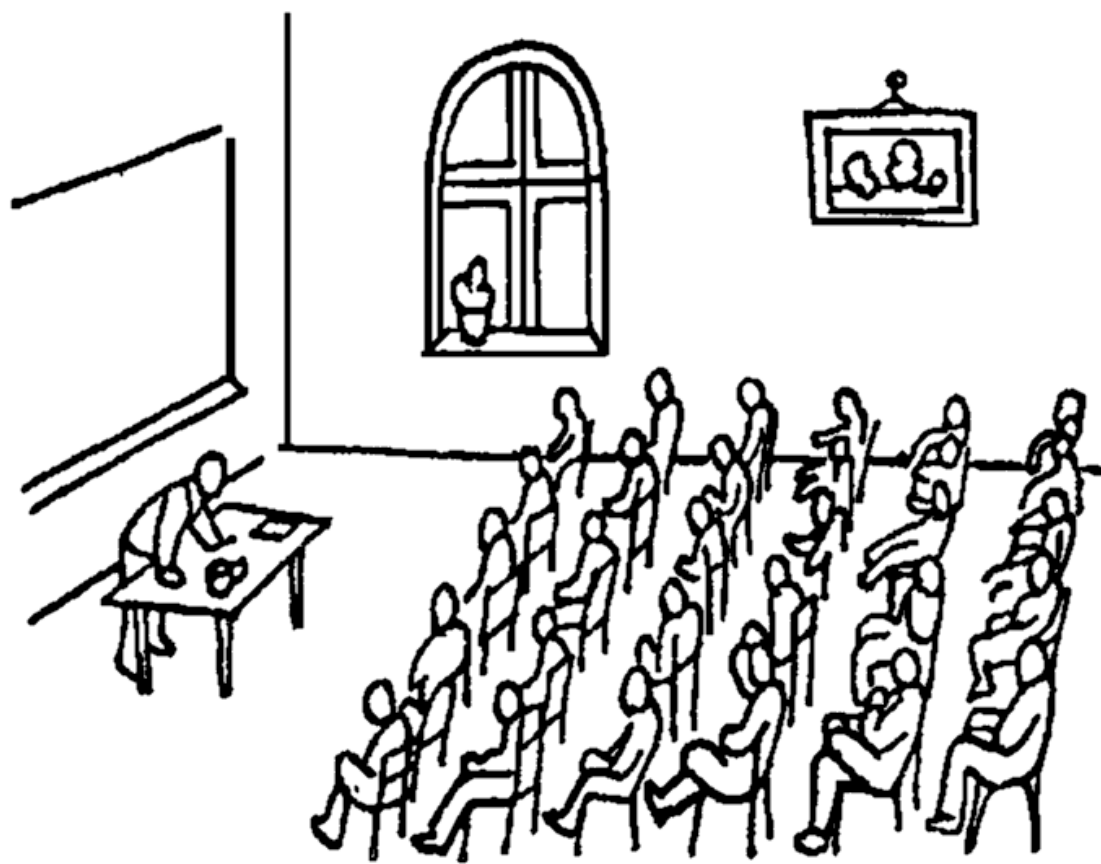

24. Це твої товариші, сваряться через правила гри. Покажи, де ти.

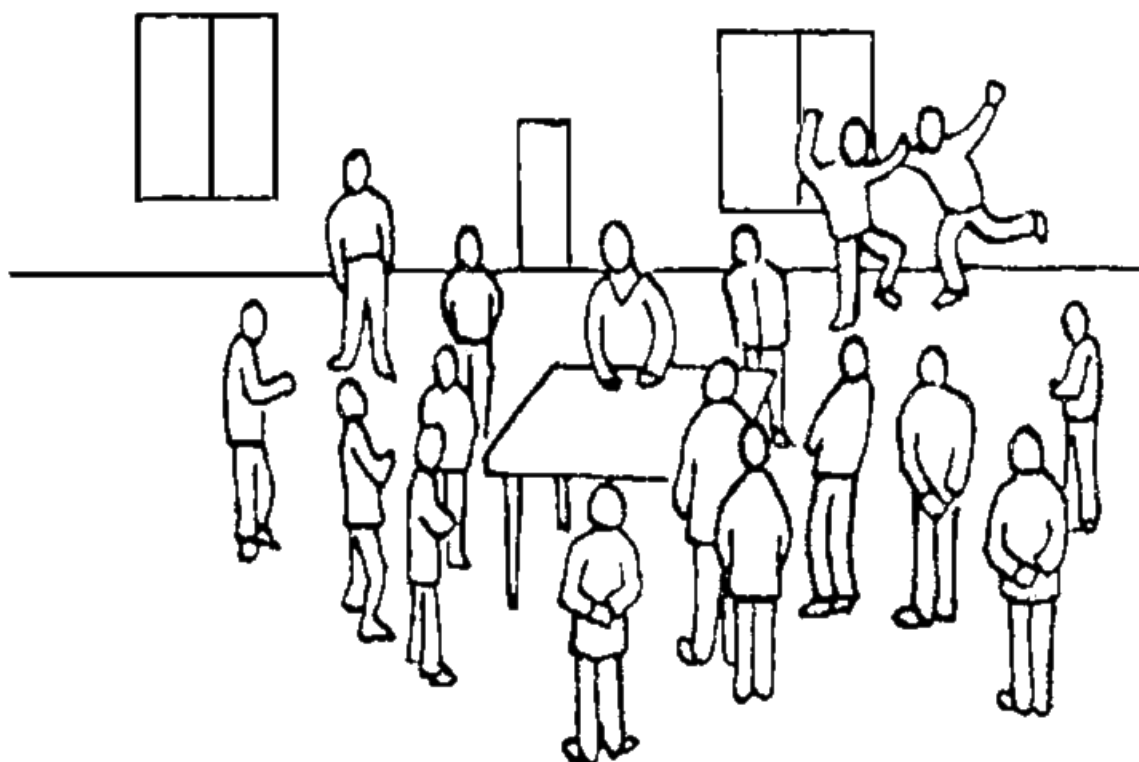
25. Товариш навмисне штовхнув тебе і звалив з ніг. Що робитимеш: будеш плакати; поскаржишся вчителю; вдариш його; зробиш йому зауваження; не скажеш нічого? Обери одну з відповідей.

26. Ось людина, добре тобі відома. Вона щось говорить сидячим на стільцях людям. Ти знаходишся серед них. Познач хрестиком, де ти.

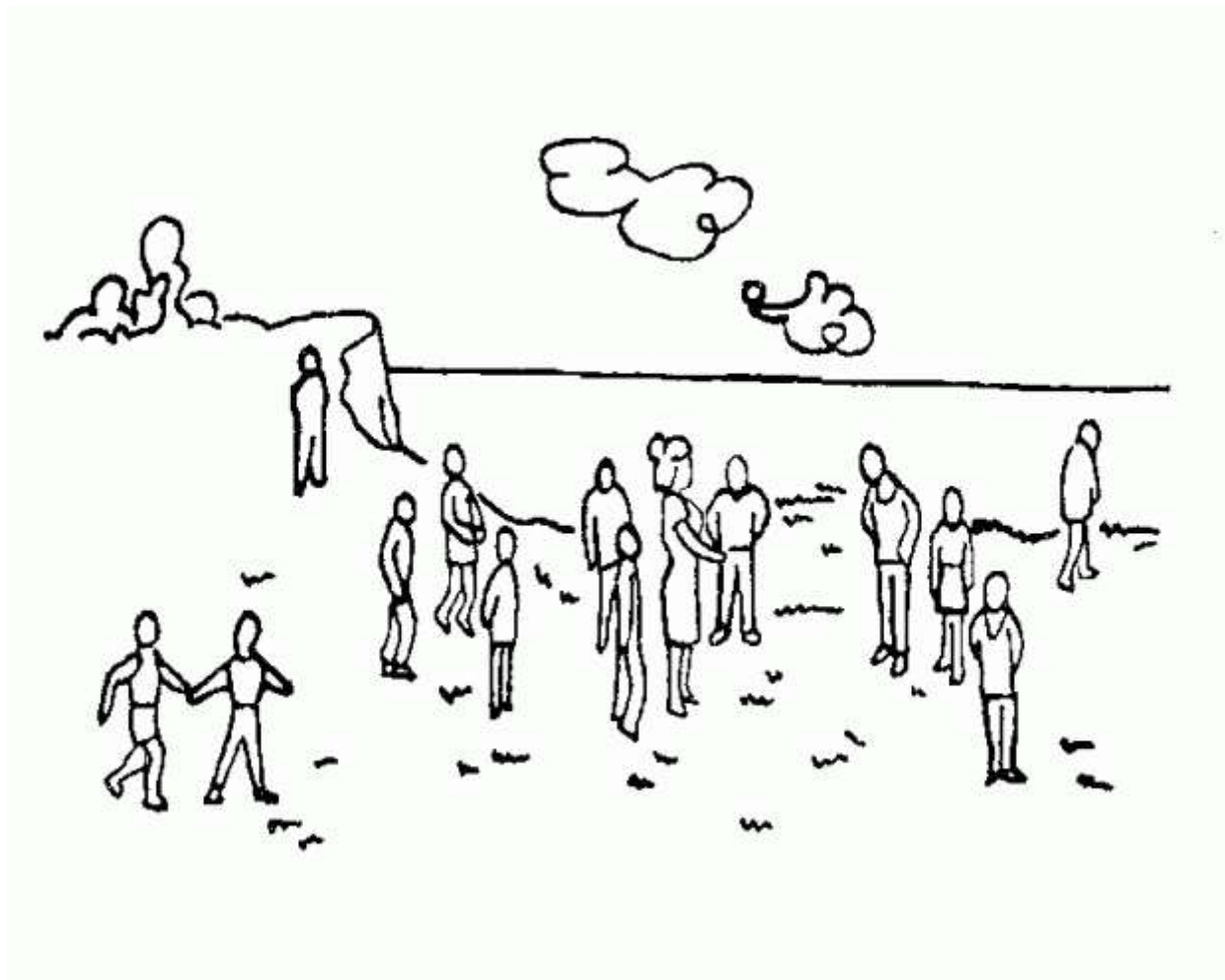
27. Ти багато допомагаєш мамі? Мало? Рідко? Обери одну з відповідей.

28. Ці люди стоять навколо столу, і один з них щось пояснює. Ти знаходишся серед тих, які слухають. Познач, де ти.

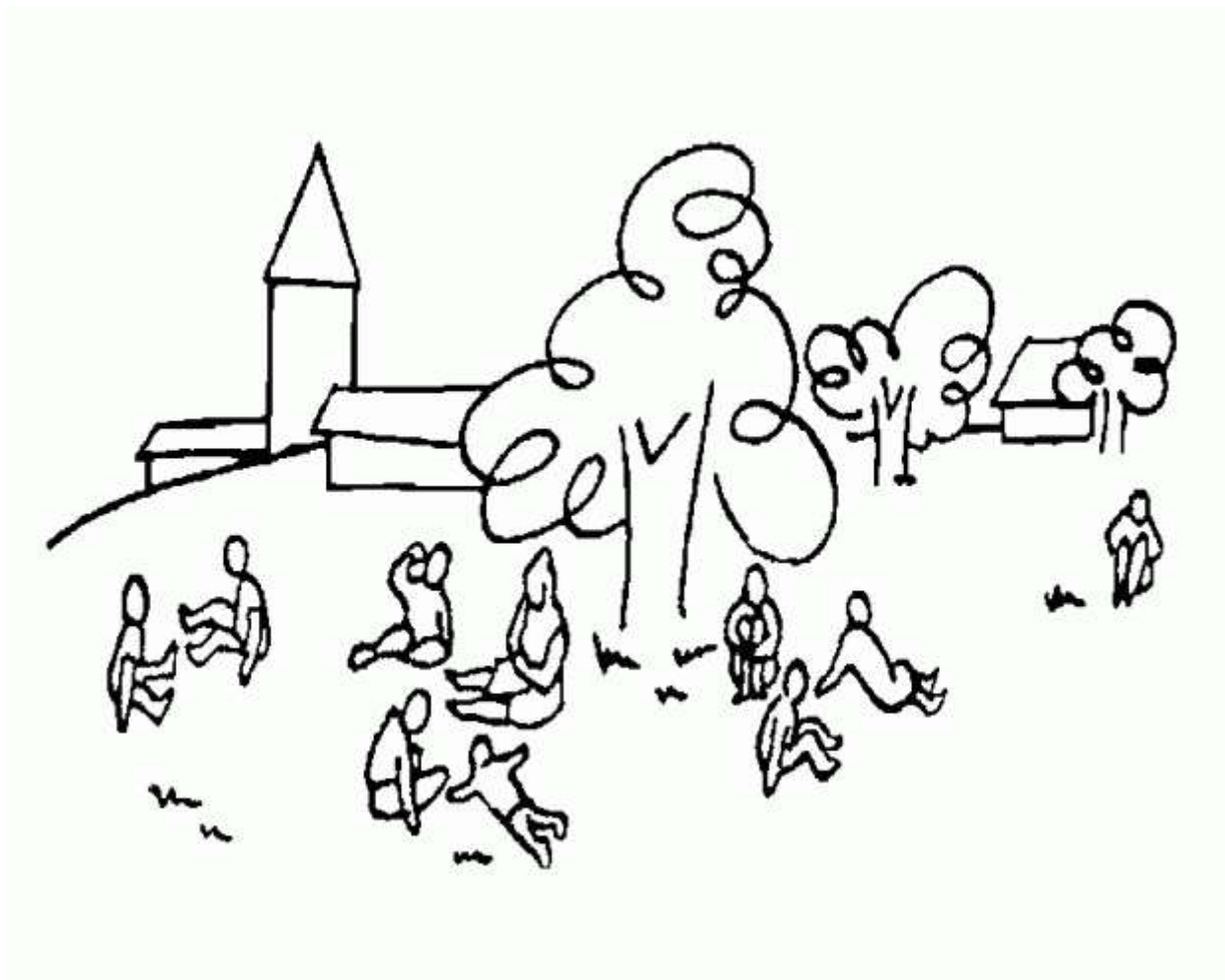
29. Ти і твої товариші на прогулянці, одна жінка вам щось пояснює.

Познач хрестиком, де ти.

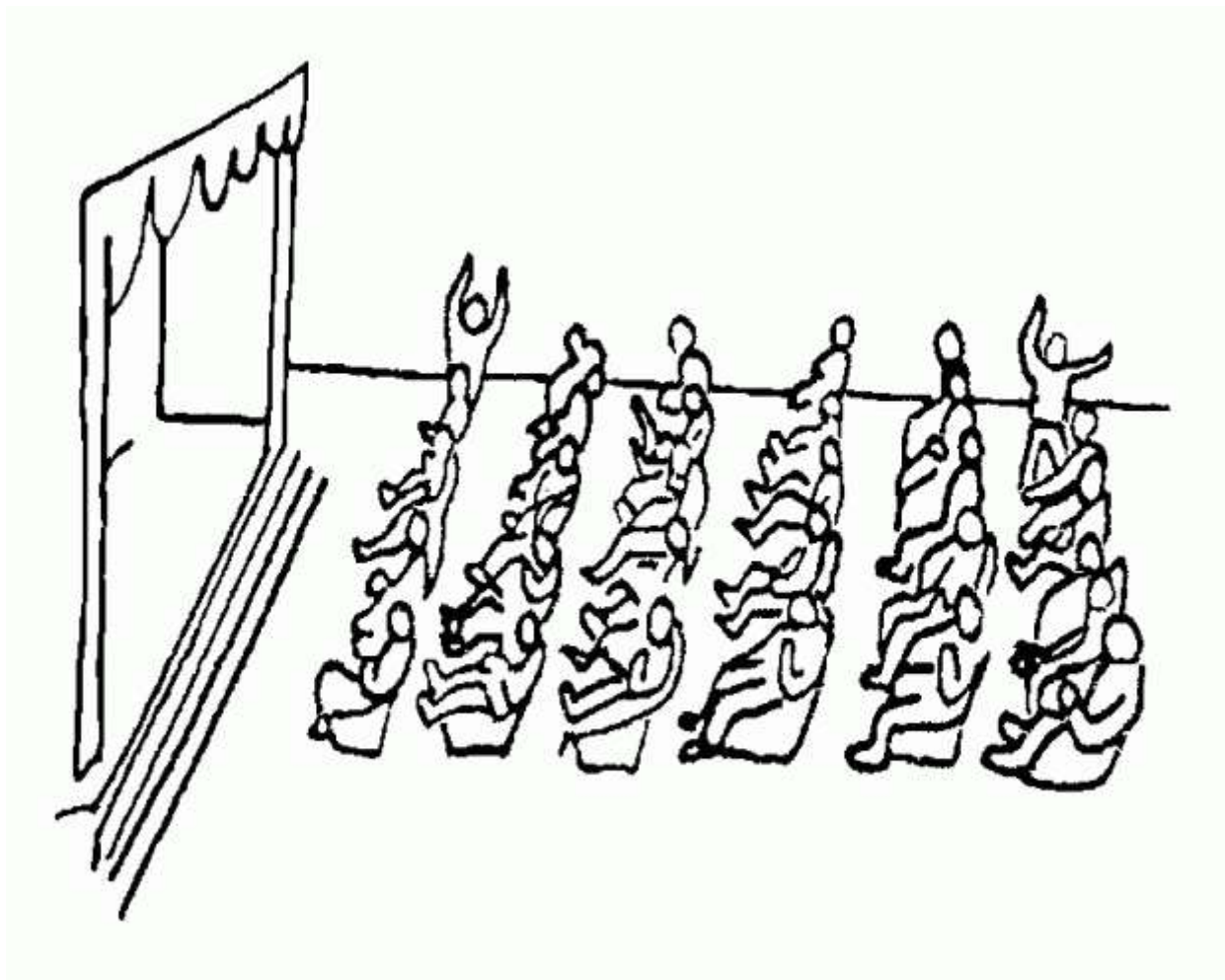

30. Під час прогулянки всі розташувалися на траві. Познач, де знаходишся ти.

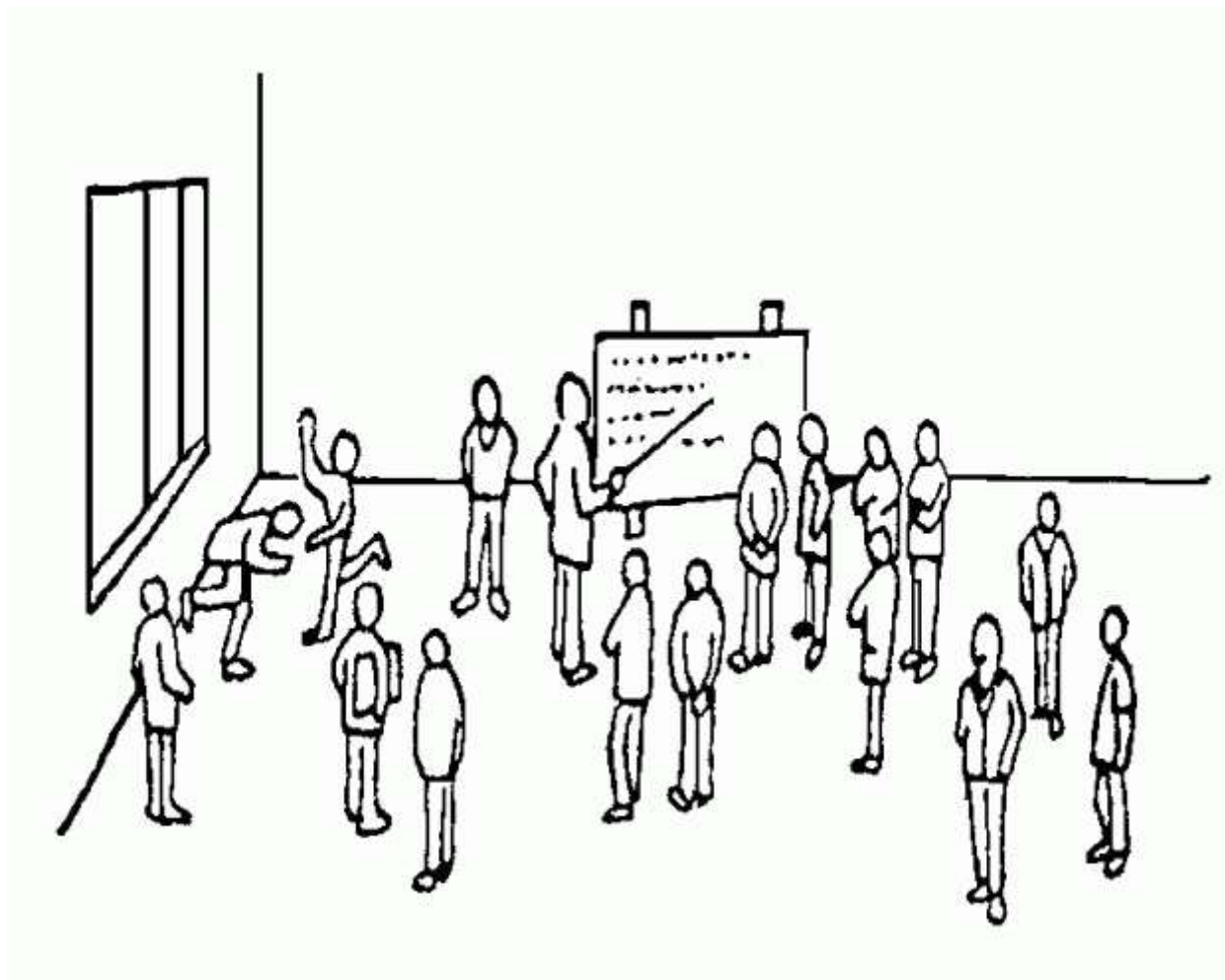

31. Це люди, які дивляться цікавий спектакль. Познач хрестиком, де ти.

32. Це показ біля таблиці. Познач хрестиком, де ти.

33. Один з товаришів сміється над тобою. Що робитимеш: будеш плакати; пожмеш плечима; сам будеш сміятися над ним; будеш ображати його, бити? Обери одну з цих відповідей.

34. Один з товаришів сміється над твоїм другом. Що робитимеш: будеш плакати; пожмеш плечима; сам будеш сміятися над ним; будеш ображати його, бити? Обери одну з цих відповідей.

35. Товариш взяв твою ручку без дозволу. Що робитимеш: будеш плакати; скаржитися; кричати; спробуєш відібрати; почнеш його бити? Обери одну з цих відповідей.

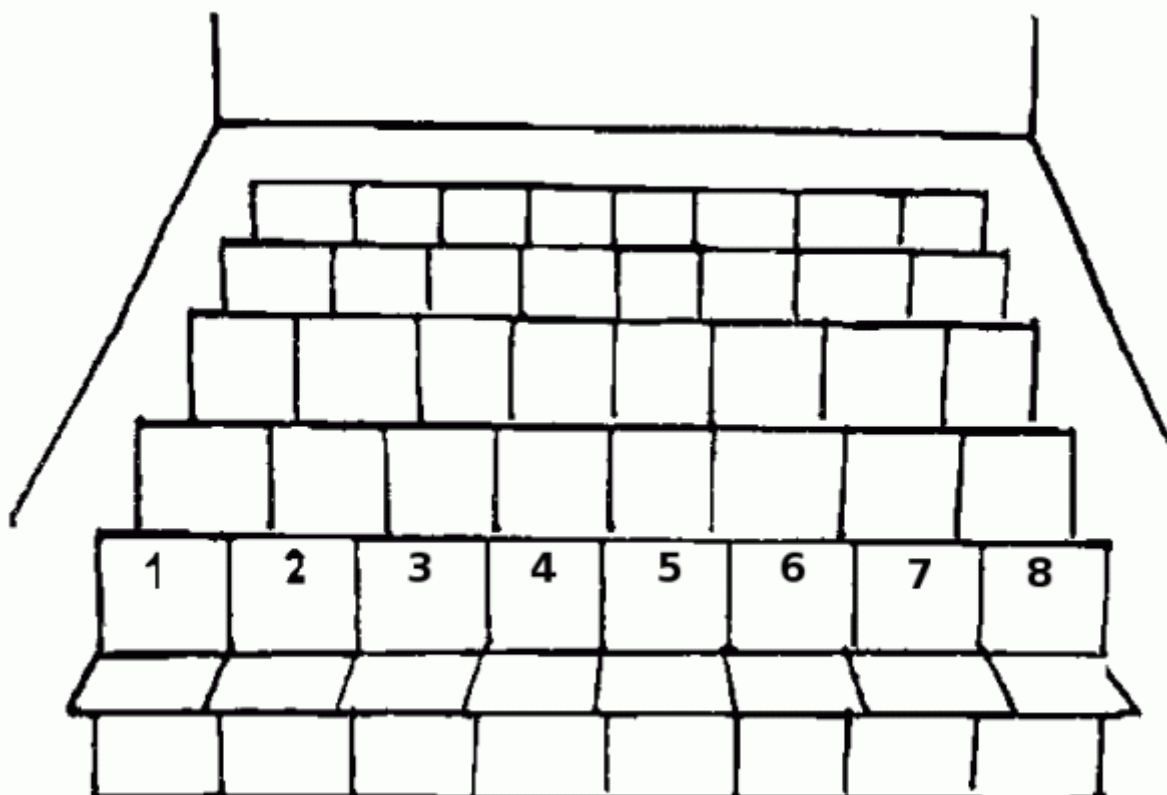
36. Ти граєш в лото (або в шашки, або в іншу гру) і два рази поспіль програєш. Ти незадоволений? Що робитимеш: будеш плакати; продовжувати грати далі; нічого не скажеш; почнеш злитися? Обери одну з цих відповідей.

37. Батько не дозволяє тобі йти гуляти. Що робитимеш: нічого не відповіси; образишся; почнеш плакати; почнеш протестувати; спробуєш піти всупереч забороні? Обери одну з цих відповідей.

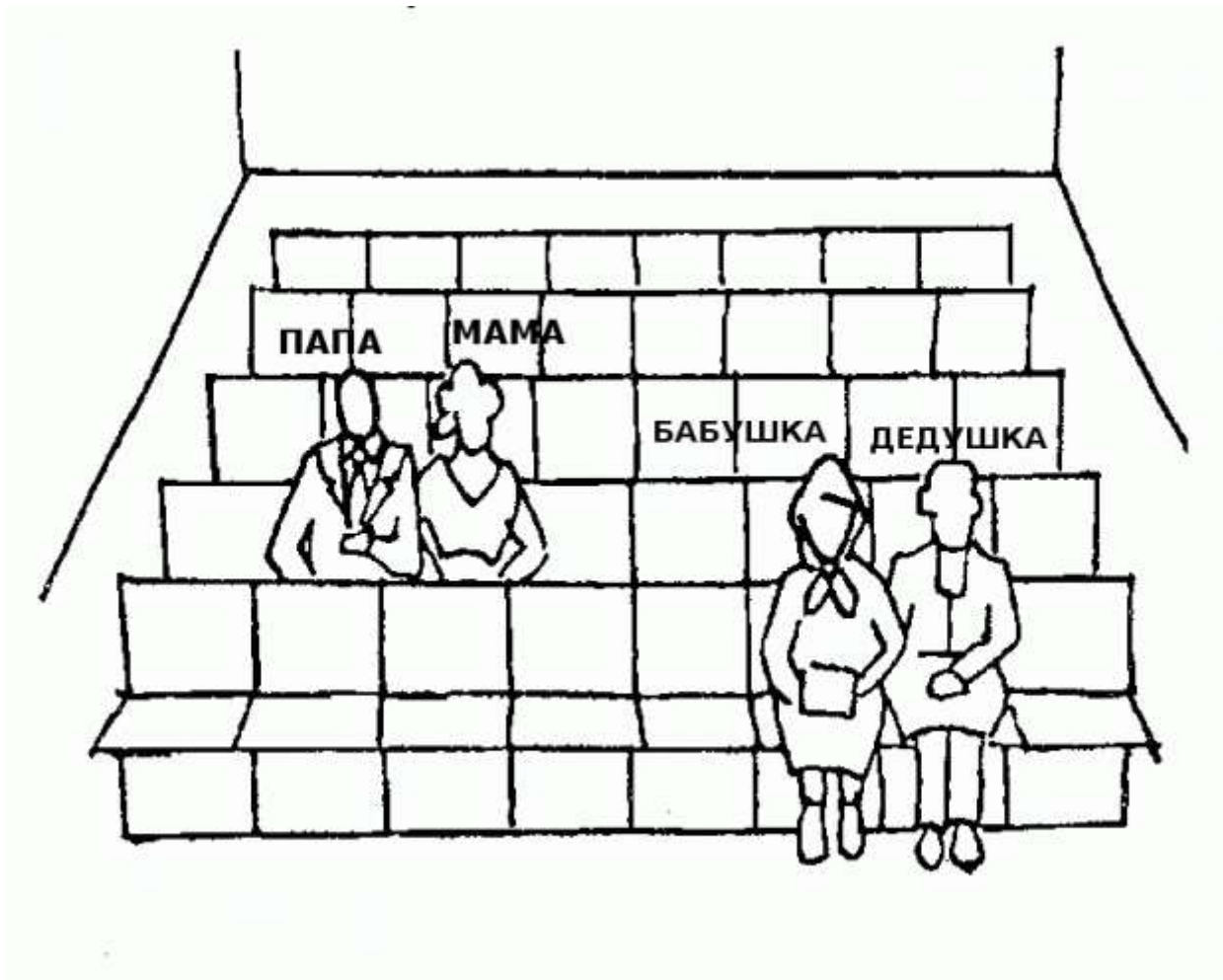
38. Мама не дозволяє тобі йти гуляти. Що робитимеш: нічого не відповіси; образишся; почнеш плакати; почнеш протестувати; спробуєш піти всупереч забороні? Обери одну з цих відповідей.

39. Вихователь довірив тобі доглядати за живим куточком, Чи здатний ти виконати це доручення? Розкажи.

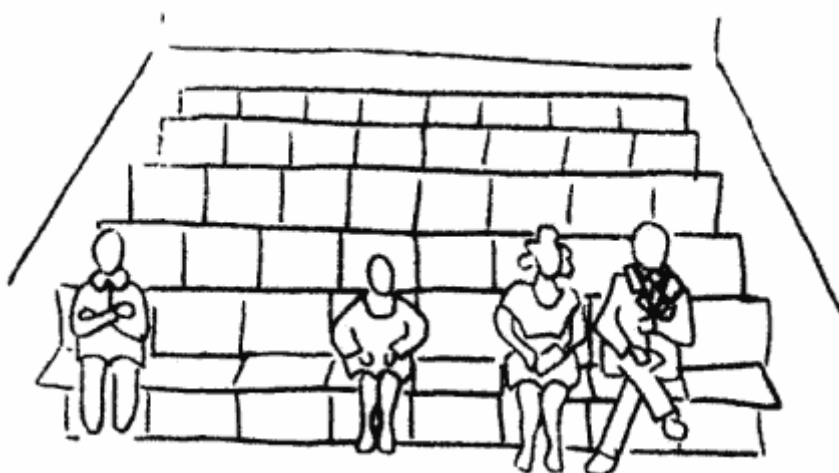
40. Ти пішов у кіно разом зі своєю родиною. У кінотеатрі багато вільних місць. Де ти сядеш? Де сядуть ті, хто прийшов разом з тобою?

41. У кінотеатрі багато порожніх місць. Твої родичі вже зайняли свої місця. Познач хрестиком, де сядеш ти

42. Знову в кінотеатрі. Де ти будеш сидіти?

Ключ до тесту

Кожна з 13 змінних утворює самостійну шкалу. Певній змінній відповідають конкретні запитання в тесті.

Ставлення до мами: 1-4, 8-15, 17-19, 27, 38, 40-42

Ставлення до батька: 1-5, 8-15, 17-19, 37, 40-42

Ставлення до батьків загалом: 1, 3, 4, 6-8, 13-14, 17, 40-42

Ставлення до братів і сестер: 2, 4-6, 8-13, 15-19, 30, 40, 42

Ставлення до бабусі, дідуся та інших близьких дорослих родичів: 2, 4, 5, 7-13, 17-19, 30, 40, 41

Відношення до друга (подруги): 4, 5, 8-13, 17-19, 30, 34, 40

Ставлення до вчителя (вихователя). 5, 9, 11, 13, 17, 18, 26, 28-30, 32, 40

Допитливість: 5, 26, 28, 29, 31, 32

Прагнення до спілкування у великих групах дітей: 4, 8, 17, 20, 22-24, 40

Прагнення до домінування, лідерства в групах дітей: 20-24, 39

Конфліктність, агресивність: 22-25, 33-35, 37, 38

Реакція на фрустрацію: 25, 33-38

Прагнення до усамітнення: 7-10, 14-19, 21, 22, 24, 30, 40-42

Методика передбачає переважно якісний аналіз відповідей досліджуваного. Тому можна інтерпретувати виходячи з відповідей респондента на питання відповідних шкал.

ДОДАТОК Г**Анкета для учнів Булінг у школі**

Шановний учасник опитування, просимо Вас відповісти на представленні нижче питання, обравши один із запропонованих варіантів. Опитування має анонімний характер і отримані дані будуть використані тільки в узагальненому вигляді.

Твій вік:

- 9-11 років
- 12-14 років
- 15-17 років

Чи знаєш ти, що таке насильство?

- так
- ні

Чи присутнє насильство в вашій школі?

- так
- ні
- важко відповісти

Чи знаєш ти, що таке булінг?

- так
- ні

Чи зазнавав ти приниження в школі?

- так
- ні

Якщо зазнавав, то якого?

- морального
- фізичного
- нападу з боку групи
- пограбування
- інше:

Чи був ти свідком чи жертвою булінгу?

- так
- ні

Чи спостерігається явище булінгу в вашій школі?

- так
- ні

З яким приниженням ти стикався в школі?

- образи
- глузування
- використання прізвиськ
- побиття, ляпаси, штовхання
- інше:

Де на ваш погляд, підлітки найчастіше стикаються з проявом булінгу?

- по дорозі до школи
- вулиця біля школи
- територія за школою

- шкільний коридор
- шкільний туалет
- інше:

Хто найчастіше є агресором?

- однолітки
- група однолітків
- старшокласник
- група старшокласників

Найчастіше агресором є:

- хлопці
- дівчата

Які причини агресії, через які деякі учні стають жертвами знущань з боку інших школярів?

- зовнішній вигляд
- фізичні обмеження
- поведінка людини
- національність чи раса
- самопровокування агресії
- людина не може за себе заступитися
- матеріальний статут
- інше:

ДОДАТОК Д**Анкета для учнів**

Шановний учасник опитування, просимо Вас відповісти на представленні нижче питання, обравши один із запропонованих варіантів. Опитування має анонімний характер і отримані дані будуть використані тільки в узагальненому вигляді.

Чи зазнавали Ви насильство над тобою в школі?

- так
- ні

Якого насильства ви зазнавали по відношенню до себе в школі?

- морального
- фізичного
- нападу з боку групи
- пограбування
- інше:

Чи стикалися Ви з жорстоким поведженням з боку друзів, однолітків, однокласників, дорослих?

- так
- ні

Чи намагалися ви захистити себе?

- так
- ні

Чи спостерігали ви насильство в сім'ї?

- так

- ні

До кого було спрямовано насильство в Вашій сім'ї?

- до матері
- до вас
- до тварин

Які відчуття виникають у Вас після побаченого насильства?

- страх
- жах
- ненависть
- почуття провини
- гнів
- сором
- невпевненість у собі
- депресія
- байдужість

Яке Ваше ставлення до цієї проблеми?

- я відчуваю обурення
- мені байдуже

Кому Ви могли б розповісти про ситуацію, пов'язану з жорстоким поведженням?

- батькам
- друзям
- вчителю, соціальному педагогу, психологу
- стороннім
- нікому

ДОДАТОК Е**Програма соціально-педагогічної профілактики насильства в
шкільному середовищі
Міні-лекція «Ні насильству»**

Мета: надати інформацію учням щодо визначення поняття «насильство», розповісти, хто може бути жертвою та ініціатором насилля та пояснити до кого можна звернутися за допомогою.

Хід проведення:

На вашу думку, що таке насильство?

Що таке булінг?

Насильство, за визначенням Всесвітньої Організації Охорони здоров'я – це навмисне застосування фізичної сили або влади, дійсне або у вигляді загрози, спрямоване проти себе, проти іншої особи, групи осіб або громади, результатом якого є (або є високий ступінь ймовірності цього) тілесні ушкодження, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку або різного роду збиток.

Насильство буває фізичним, психологічним (емоційним, моральним), вербальним (словесним), економічним, іноді сексуальним (в т.ч. кібербулінг), також може бути комбінованим. Емоційне (моральне) знуцання може бути навіть більш образливим, ніж фізичне.

Психологічне насильство - це насильство, пов'язане з тиском однієї особи на психіку іншої через навмисні словесні образи або погрози, переслідування, залякування, які доводять постраждалого до стану емоційної невпевненості, втрати здатності захистити себе і можуть заподіяти або заподіяли шкоду психічному здоров'ю.

Сьогодні слово «булінг» в шкільному середовищі звучить все частіше. У перекладі з англійської воно означає знуцання, цькування чи залякування. Булінг відрізняється від звичайної суперечки між дітьми тим, що супроводжується фізичним чи психологічним насиллям: дитину висміюють, залякують, б'ють, псують речі.

Можемо виділити 3 форми насильства:

- фізичне насильство (вважається найжорстокішою формою насилля, коли жертву б'ють, штовхають, ставлять підніжки, а також побої, які нанесені різними предметами і т.д.);

- психологічне насильство (це цькування, пов'язана з дією на психіку, за допомогою вербальних образ, насмішок, залякувань, переслідувань, які надають емоційний тиск на жертву). До цієї форми відносять: вербальне насильство (словесні образи); образливі жести або дії (наприклад, пінки, підніжки); залякування (це загроза, з метою навіювання, що кривдник може завдати шкоди безпосередньо жертві або його близьким людям, для того щоб жертва робила те, що вигідно кривдникові); ізоляція (виняток або ігнорування жертви частиною однолітків або всім класом); вимагання (наприклад, вимагають або відбирають гроші, речі, їжу і т.д.); пошкодження та інші дії з майном (наприклад, кривдник ховає або псує особисті речі жертви);

- кібербулінг (переслідування жертв з метою приниження за допомогою цифрових технологій: Інтернету і мобільних телефонів. наприклад, анонімні погрози, відредаговані фотографії і т.д.).

Соціальна структура насильства складається з трьох елементів: кривдника (булера), жертви і спостерігача.

Також, можна сказати, що найчастіше жертвами шкільного насилля стають учні, які мають:

- фізичні недоліки або вади – ті, що носять окуляри, діти зі зниженим слухом або з руховими порушеннями;

- особливості поведінки – замкнуті або імпульсивні;

- особливості зовнішності – руде волосся, веснянки, виступаючі вуха, криві ноги, особлива форма голови, вага тіла (повнота або худорлявість) тощо;

- страх перед школою;

- відсутність досвіду життя в колективі (так звані „домашні” діти);

- хвороби – епілепсія, заїкання, порушення мовлення, дисграфія (порушення письмової мови), дислексія (порушення читання), дискалькулія (порушення здатності до рахування);

- низький рівень інтелекту і труднощі у навчанні;
- обдаровані діти;
- неохайні (мають брудні речі, неприємний запах);
- фізично слабкі, невпевнені, емоційно реагуючі, тривожні.

Якщо ви стали жертвою насильства можна зателефонувати на національну дитячу «гарячу лінію» 0 800 500 225 772

Матеріали: роздатковий матеріал.

Обговорення:

1. Чи спостерігали ви таку ситуацію, коли в колективі «обирається» людина, яка відрізняється від інших або зовнішнім виглядом, або розумовими здібностями, або поведінкою і цю людину постійно зневажають та ображають?
2. Які відчуття у вас викликає така ситуація?
3. Як почуває себе дитина, яку обрали «жертвою»?
4. Хто може потрапити в ситуацію насильства та стати «жертвою»?
5. Хто, на вашу думку, може бути булером?
6. Куди / до кого можна звертатися за допомогою в ситуації насильства?

«Протидія проявам насильства в учнівському середовищі»

Вправа «Скринька безпеки»

Мета: формувати в учнів навички відповідальної та безпечної поведінки, спонукати підлітків до пошуку шляхів захисту у небезпечних для них ситуаціях.

Хід роботи: Завдання вправи полягає у тому, що учні об'єднуються у групи та повинні подумати і написати:

1. Як захистити себе від насильства?
2. Що повинна робити дитина у ситуації насильства?

Озвучивши свої рекомендації, вкинути їх у спільну «скриньку безпеки».

Тренер записує на ватмані всі, запропоновані дітьми, варіанти.

Можливі варіанти:

1. Не бійся звернутися за допомогою до красного керівника, психолога чи соціального педагога.
2. Стримуй гнів.
3. Говори спокійно і впевнено - дай агресору можливість зупинитися.
4. Повідом про насильство когось із дорослих.
5. Поговори про це з своїм братом, сестрою, знайомими.
6. Відійди в сторону. Це не ознака слабкості!

Вправа-арт «Права та обов'язки»

Мета: акцентувати увагу учнів на понятті «відповідальність», сформуванню установки на відповідальну поведінку, підвищити її значущість.

Хід роботи: учням необхідно намалювати, як вони розуміють відповідальність. Коли малюнок буде готовий, важливо обговорити результат, а в разі потреби – доповнити образ: обговорюється значення відповідальності та її роль у житті людини. Потім учні беруть аркуш і пишуть із одного боку свої права, а з іншого – обов'язки. Акцентується увага на обов'язках як на неодмінний атрибут життя і поведінки людини.

Заняття «Як стати толерантною людиною?»

Учасникам пропонують проблемні ситуації для обговорення в мікрогрупах. Група з учнів грає роль товариського суду, який має винести «вирок» ситуації.

Потім усі учасники обговорюють, чи був цей «суд» толерантним і чи можна бути толерантним у цій ситуації.

Ситуації 1. В одному зі старших класів школи, у якому вчилися представники різних національностей, склалася конфліктна ситуація: побилися хлопчики. Причиною бійки стало й «національне питання». Дорослі — педагоги і батьки — зайняли різні позиції стосовно учасників і причин інциденту. Оскільки конфлікт набув великого розголосу і батьки «постраждалого» хлопчика вважають себе і свою дитину ображеною, вони

подали в суд на протилежну сторону з вимогою компенсації фізичного та морального збитку. Яке рішення ухвалить товариський суд?

2. В одній із загальноосвітніх шкіл спалахнув конфлікт через те, що у в 7 класі однолітки постійно «кидали» особисті речі одного з учнів. Коли той все чемно збирав назад, натомість отримував глузування однокласників. Батьки вимагали від адміністрації «захистити» їхнього сина від однокласників. Яке рішення виніс би товариський суд?

Інформація для учнів.

Слово «толерантність» походить від латинського *Ioiegapce* — стійкість, витривалість.

Соціальний працівник має пояснити нюанси поняття в різних мовах, поширеність поняття у різних сферах людської діяльності.

Аспекти толерантності:

1. Співпраця, дух партнерства.
2. Готовність прийняти чужу думку.
3. Повага людської гідності.
4. Повага до прав інших.
5. Прийняття іншого таким, який він є.
6. Уміння поставити себе на місце іншого.
7. Повага до права бути іншим.
8. Визнання того, що всі люди різні і кожна людина особлива.
9. Визнання рівності інших.
10. Відмова від домінування, заподіяння шкоди й насильства іншим людям.

Інтерактивне заняття на тему:

«Профілактика шкільного насильства»

Мета заняття: сформувати в дітей уявлення про насильство та його прояви; повідомити про способи боротьби з насильством; напрацювати навички подолання насильства та комунікування в складних ситуаціях.

ЧАСТИНА ПЕРША

Привітання (1хв)

Всім привіт! Сьогодні ми з вами поговоримо про насильство. І нашу роботу я пропоную розпочати із перегляду мультфільму, який називається «Жив собі чорний кіт».

Перегляд мультфільму «Жив собі чорний кіт» (5хв)

Щойно ви переглянули мультфільм про життя чорного кота і я б хотіла у вас запитати...

Обговорення мультфільму:

Як ви вважаєте, чому ніхто не спілкувався із чорним котом?

Чому той хто відрізняється від оточуючих, частіше залишається на самоті та стає об'єктом насмішок?

Чи справедливим було ставлення оточуючих до чорного кота?

Що відчував кіт?

Чому змінилося ставлення до кота, після того як він вимастився в білу фарбу?

Чи правильно будувати відносини з оточуючими, ґрунтуючись на їх зовнішності?

Що можна було б зробити коту для вирішення його проблеми?

Мозковий штурм

Давайте зараз спробуємо, спираючись на те, що ви побачили в мультфільмі, на те, що ми щойно обговорили, знайти відповідь на запитання, що ж таке насильство?

На вашу думку, які саме дії можна віднести до булінгу? Можливі варіанти дітей (записати на дошці):

Словесні образи, глузування, обзивання, погрози.

Образливі жести або дії, наприклад, плювки.

Залякування за допомогою слів, загрозливих інтонацій, щоб змусити жертву щось зробити чи не зробити.

Ігнорування, відмова від спілкування, виключення з гри, бойкот.

Вимагання грошей, їжі, речей

умисне пошкодження особистого майна.

удари, щипки, штовхання, підніжки, викручування рук, будь-які інші дії, які заподіюють біль і навіть тілесні ушкодження.

Прийиження за допомогою мобільних телефонів та Інтернету (СМС-повідомлення, електронні листи, образливі репліки і коментарі в чатах та месенджерах), розпускання чуток і пліток.

Щойно ми записали різні варіанти вчинення насильства. Давайте зараз ми визначимо, що можна віднести, з перерахованого, до фізичного, а що до психологічного виду насилля. Я буду вам зачитувати по порядку прояви, які ви називали, а ви будете говорити куди це потрібно віднести. Починаймо!

Форми насильства:

фізична (умисні штовхання, удари, стусани, побої, нанесення інших тілесних ушкоджень та ін.);

психологічна (насильство, пов'язане з дією на психіку, що завдає психологічну травму шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно заподіюється емоційна невпевненість)

Дякую за ваші відповіді, думаю ви всі запам'ятали, що відноситься до насильства. Отже, зараз ми можемо дати повне визначення, що це таке: насильство (у перекладі з англійської - хуліганити, грубіянити) – це тривалий процес свідомого жорстокого ставлення (фізичного і психічного) з боку дитини або групи дітей до іншої дитини або дітей.

Пам'ятки для дітей «МЕНІ Є КОМУ ДОПОМОГТИ!»

Зараз кожен з вас отримає пам'ятку, на якій зазначено куди ви можете звернутися, якщо постраждали від насильства. Пропоную вам детально з ними ознайомитися.

Вправа «Ми творимо»

Мета: продемонструвати неповторність кожної людини, зняття емоційного напруження.

Тепер давайте трохи з вами пограємо. Кожен з вас бере серветку і чітко виконує мою інструкцію:

- *Складіть салфетку в двічі.
- *Складіть салфетку ще раз вдвічі.
- *Відірвіть правий верхній кут.
- *Складіть ще раз вдвічі і відірвіть ще раз правий верхній кут.
- *Складіть ще раз вдвічі і відірвіть ще раз правий верхній кут.
- *Закінчили. Розгорніть салфетку і подивіться, що у вас вийшло.

Обговорення: Як могло таке статися? З чим пов'язана така розмаїтість малюнків?

Завдання отримали всі одне, але кожен по різному виконав його. Так само і виходів із конфліктних ситуацій, які провокують насильство є багато. Головне їх шукати.

Вправа «Конфлікт на мості»

Мета: навички подолання насилтсва та комунікування в складних ситуаціях. Зараз вам буде потрібно розрахуватися на перший/другий. «Одинички» стають з правого боку, «двієчки» з лівого. Між вами є міст (міст викладений за допомогою двох ниток, ширина містка має бути не більше 30 см), як бачите, ширина цього мосту невелика, ваше завдання: двоє людей, по одному з кожного боку, одночасно мають пройти через цей міст і не зайти за лінію. Успіхів!

Обговорення:

Чи легко вам було розминатися на містку?

Чи було таке, що ви заступали за лінію?

Чи домовлялися ви про те, як будете переходити?

Чи легко було домовитися?

Пам`ятка для вчителів стосовно явища насильства у шкільному колективі

На що треба звернути увагу вчителю, що може бути передвісниками або маркерами цькування у класі:

- занадто підвищена емоційна атмосфера у класі;
- ви помічаєте, що діти припиняють спілкуватися та замовкають при появі поряд вчителя або дорослого;
- спостерігається відокремлення окремих учнів від решти класу;
- у класі сталося «перегрупування» дружніх кіл;
- кардинальна зміна поведінки окремої дитини – як пригнічена, сумна, закрита, так і навпаки – занадто піднесена, жвава, агресивна;
- раптове та нехарактерне зниження шкільної успішності окремої дитини;
- часті хвороби та/або прогули окремої дитини, не притаманні їй до цього часу.

Що важливо пам'ятати, працюючи з явищем насильства:

- Цькування – явище групове, одна з форм поведінки групи, тож працювати щодо його подолання треба з усіма членами групи. Окрема робота (виховні бесіди, каральні санкції, корекція з психологом тощо) тільки з жертвою або тільки з агресором призведе до тимчасового результату, але цькування не зупинить.

- Група, яка згуртувалася навколо загальної цікавої мети, не буде цькувати. Гарний приклад – секції у дитячих будинках творчості, компанії однодумців. А от група, яку створили штучно, у якої немає спільної мети, що об'єднує, але є потреба у згуртуванні (а шкільні класи є саме такими групами), обов'язково знайде, проти чого або, скоріш, проти КОГО об'єднатися.

- Діти ніколи не можуть впоратися з насильством самотужки, це не «пройде саме». У цьому процесі вкрай необхідне втручання стороннього дорослого – і не одного.

- Важливо розрізняти непопулярність та цькування. Непопулярна дитина може бути без друзів у класі, мало спілкуватися та не «лізти у перші ряди» у громадській діяльності. Цькування може маскуватися під непопулярність, але коли дитина потерпає від насильства, психологічного або фізичного, сумнівів не має бути.

Що потрібно робити, коли виявлено цькування:

- Припинити процес насильства та достеменно визначити, що трапилося, коли, де, хто учасники, свідки, скільки часу триває тощо.

- Повідомити про ситуацію дирекцію школи та батьків учасників насильства. По-перше, ситуація серйозна, до неї залучено багато дійових осіб, існують ймовірні тяжкі наслідки, тож вирішувати цю проблему повинні усі разом. А по-друге, нещодавно прийнятий закон України № 8584 щодо подолання булінгу передбачає адміністративну відповідальність усіх дієздатних осіб, які брали участь у цькуванні або які нічого не зробили для його припинення.

- Звернутися по допомогу до інших спеціалістів – психолога, соціального робітника, медіатора, експерта та інше.

- Разом з батьками, дирекцією школи, іншими спеціалістами (психолог, соціальний робітник, медіатор тощо) визначити та реалізувати заходи з підтримки постраждалого – надання медичної та психологічної допомоги, тимчасове невідвідування шкільних занять, переведення до іншого класу та інше.

- Разом з дирекцією, батьками дитини-агресора та іншими спеціалістами (психолог, соціальний робітник, медіатор) визначити і застосувати дисциплінарні та виховні заходи щодо дитини-агресора. Це може бути бесіда, зауваження, догана, подальше спостереження та надання психологічної допомоги.

- Провести з класом бесіду щодо цькування у колективі.

Але!

ПРИВСЕЛЮДНО НЕ МОЖНА НАЗИВАТИ СКРИВДЖЕНУ ДИТИНУ ЖЕРТВОЮ, А ЇЇ КРИВДНИКА – АГРЕСОРОМ! ЦЕ ТІЛЬКИ ПІДТВЕРДИТЬ «ПРАВОТУ» СИТУАЦІЇ, РОЛЕЙ ЇЇ УЧАСНИКІВ ТА ЇХ ДІЙ.

Тобто агресор отримає підтвердження того, що він домігся того, заради чого і здійснював цькування. А жертва отримає чергове, та ще й привселюдне, приниження. Бесіди щодо з'ясування обставин, виховні бесіди тощо треба

проводити або в дуже вузькому колі людей, або наодинці. Важливо залучити дітей до обговорення цієї теми, разом виробити план дій щодо подолання насильства у класі.

- Провести батьківські збори, присвячені темі цькування. Надати батькам інформацію про насильство (причини виникнення, дійові особи, сигнали про наявність, наслідки та інше), що допоможе їм попереджати або визначати явище цькування.

- Коли гостра стадія процесу минула, впроваджуються кроки, що забезпечать у колективі атмосферу поваги та толерантності, упорядковують поведінку дітей.

Важливо розробити, можливо разом з учнями, класну збірку правил або Кодекс поведінки, що буде визначати прийнятні та недопустимі види поведінки у класі та школі. Корисним для учнів буде періодично обговорювати та розбирати, чи вдається їм дотримуватись цього Кодексу, що заважає або допомагає і т. д.

Залучення всього колективу до якоїсь спільної справи, що буде об'єднувати всіх, згуртовувати. Важливо підібрати таку справу, до якої були би залучені УСІ учні. Або це може бути декілька справ чи заходів, де у різних сферах будуть брати участь УСІ! Щоб кожен учень зміг відчувати себе корисним для інших, мав визнання у чомусь своєму, мав змогу показати себе.

Проведення разом з психологом або соціальним педагогом, соціальним працівником різноманітних вправ та ігор для формування у колективі почуття згуртованості, доброзичливості, толерантності, довіри, взаємоповаги тощо.

Як бачите, протидіяти насильству складно та довго. Це потребує великих зусиль, займає багато часу, а результат можна побачити не одразу. І подолавши наслідки конкретної ситуації, не можна думати, що цькування не повториться.

Головне у боротьбі з насильством – постійна профілактична діяльність, швидке реагування та подолання найменших проявів та зародків цькування.

Насилля у школі – проблема, про яку довгий час було не прийнято говорити. Одним із аспектів проблеми насилля є жорстоке поводження з дітьми та нехтування їхніми інтересами, та, як наслідок, насилля в стосунках між дітьми. Поведінка, спрямована на утвердження своєї влади над кимось або чимось, стає усе більш розповсюдженою.

Насильство визначається як пригноблення, дискримінація, цькування. Насильство – це соціальне явище, характерне переважно для організованих дитячих колективів, у першу чергу, школі.

Насильством називається агресія одних дітей стосовно інших, коли наявні нерівність сил агресора та жертви, агресія має тенденцію повторюватися, при цьому відповідь жертви показує, як сильно її зачепило те, що відбувається.

Насильство може виявлятися у багатьох формах. Воно може бути:

- Фізичним (завдання ударів, штовхання, пошкодження або крадіжка власності),
- Словесним (обзивання, глузування),
- Соціальним (розповсюдження пліток, чуток),
- Письмовим (написання записок, образливих знаків),
- Електронним (розповсюдження образливих чуток, коментарів з використанням електронної пошти, мобільних телефонів і сайтів соціальних мереж)

Може виникати як компенсація за невдачі:

- у навчанні,
- суспільному житті,
- від тиску та жорстокого поводження батьків чи інших дорослих,
- при недостатній увазі з боку дорослих;
- як крайній засіб, коли учень вичерпав всі інші можливості для задоволення своїх потреб;
- у випадках, коли учні протестують проти певних правил, виражаючи невдоволення, прагнучи зруйнувати дещо в своєму оточенні.

Окрім того, причинами насильства може бути:

- помилкове уявлення про те, що агресивна поведінка допустима;
- бажання завоювати авторитет в очах друзів та однолітків;
- бажання привернути увагу впливових дорослих;
- нудьга, здирство;
- часто діти вважають знущання способом стати популярними, керувати та мати вплив на інших, привернути увагу, змусити інших їх боятися;
- насильство у шкільному середовищі може виникати і тоді, коли відбувається боротьба між учнями за вищий статус у групі, задоволення своїх соціальних потреб та як інструмент маніпулювання та контролю учнем свого мікросоціуму.

Батьки можуть зіграти важливу роль у запобіганні проявів насильства.

Ось кілька порад про це:

- Навчайте дітей вирішувати проблеми конструктивно, без агресивності, хваліть їх, коли в них це виходить.
- Хваліть їх, коли вони добре поведуться, це допоможе їм підняти самооцінку. Дітям потрібна впевненість у собі, щоб вони могли відстояти свою точку зору.
- Спитайте в дітей, як пройшов їх день у школі, уважно вислухайте, що вони розповідають про шкільне середовище, своїх однокласників і проблеми.
- Серйозно поставтеся до насильства. Більшість дітей соромляться розповісти, що їх ображають. Можливо, у вас буде тільки один шанс на те, щоб допомогти дитині.
- Якщо ви бачите, що когось ображають, обов'язково заступіться за дитину, навіть якщо кривдником є ваш син чи донька.
- Закликайте дитину допомагати тим, хто цього потребує.
- Нікого не ображайте самі. Якщо дітей ображають удома, вони будуть зганяти злість на інших. Якщо ваша дитина бачить, що ви ображаєте

когось іншого, глузуєте над ним або брешете про когось, вона буде чинити так само.

- Підтримуйте шкільні програми боротьби з насильством. Якщо у школі такої програми немає, організуйте її самі разом з іншими батьками, учителями та волонтерами.

Якщо ваша дитина стала жертвою насильства

Більшість дітей соромляться зізнатись у тому, що над ними знущаються. Вони можуть нікому про це не розповідати. Якщо ваша дитина все-таки прийшла до вас по допомогу, поставтесь до цього серйозно. Якщо дитина вперше попросила про допомогу, але до неї не поставилися серйозно, вдруге вона вже до вас не звернеться.

Якщо ваша дитина не звертається до вас по допомогу, зверніть увагу на такі ознаки, які свідчать про те, що вона стала жертвою насильства:

- Дитина стає замкнутою.
- Утрачає друзів.
- Гірше вчиться.
- Утрачає інтерес до занять, які раніше любила.
- Її одяг порваний або забруднений.
- Вона приходить додому із синцями.
- Просить більше кишенькових грошей.

Якщо ви думаєте, що вашу дитину ображають або ж дитина сама вам про це сказала, ви можете їй допомогти. Батьки найкраще впливають на впевненість дитини в собі й можуть навчити її найкращих способів вирішення проблем.

Ось як ви можете допомогти своїй дитині:

- Порозмовляйте з учителем дитини, не варто відразу конфліктувати з батьками кривдника. Якщо вчитель нічого не зробить, зверніться до директора.

- Навчіть дитину неагресивних способів протистояти насильства – нехай вона уникає кривдника або ухиляється від нього, переключиться на спілкування із друзями або порозмовляє з кимось, хто міг би їй допомогти.
- Допоможіть дитині діяти впевнено. Привчіть її ходити з розправленими плечима, дивитись іншим в очі, розмовляти чітко й голосно.
- Не закликайте дітей вирішувати проблеми за допомогою кулаків. Дитина може постраждати під час бійки, потрапити в неприємності й поглибити конфлікт зі своїми кривдниками.
- Залучіть дитину до позашкільних занять. Тоді в неї буде більш широке коло спілкування й більше друзів.

Якщо кривдником є ваша дитина

Кожному з батьків складно повірити в те, що їхня дитина ображає інших, але іноді це трапляється. Але якщо вона знущується над іншими зараз, це ще не означає, що вона буде так робити в майбутньому. Батьки можуть допомогти дитині змінитись і почати добре спілкуватися зі своїми однокласниками.

Ваша дитина може бути кривдником, якщо вона:

- Не співчуває іншим.
- Цінує агресивність.
- Любить командувати.
- Проявляє нахабство переможця, який не любить програвати.
- Часто свариться із братами й сестрами.
- Імпульсивна.

Що ви можете зробити, щоб допомогти дитині:

- Поставтеся до цього серйозно. Не сприймайте насильство як щось тимчасове.
- Якщо вас не хвилює, як це позначиться на вашій дитині, пригадайте про те, що страждає хтось інший.
- Порозмовляйте з дитиною, дізнайтеся, чому вона ображає інших. Дуже часто діти так поведуться, коли відчувають смуток, злість, самотність або

невпевненість. Іноді причиною такої поведінки стають якісь зміни вдома, у сім'ї.

- Навчіть дитину співчувати іншим, поясніть їй, як відчувається той, кого ображають.

- Спитайте в учителя або шкільного психолога, чи є у вашої дитини якісь проблеми у школі. Може, вона відстає з якогось предмету або їй складно завести друзів. Спитайте в них, як ви можете допомогти дитині вирішити цю проблему.

- Спитайте себе, чи не ображають вашу дитину вдома. Дуже часто діти, які знущаються над іншими, самі стали жертвою знущання батьків або членів сім'ї.